

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI BASININDA SAİD HALİM PAŞA SUİKASTI

HASAN AKSU

TEMMUZ 2018

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI BASININDA SAİD HALİM PAŞA SUİKASTI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Hasan AKSU

Danışman:

Doç. Dr. Cemal SEZER

BOLU 2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Hasan Aksu'ya ait "Osmanlı Basımında Said Halim Paşa Suikastı" adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim/ Yakınçağ Bilim Dalı'nda **Yüksek lisans tezi** olarak oy birliğiyle / oy çokluğuyla kabul edilmiştir.

19.06.2018

Unvan, Ad, Soyad

İmza

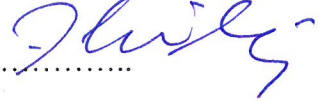
Üye (Tez Danışmanı) : Doç. Dr. Cemal SEZER.....

Üye : Doç. Dr. Filizhan YAVUZ.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Abdullah LÜLECI.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK UYGUNLUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum, “Osmanlı Basınında Said Halim Paşa Suikastı” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başvuru kaynaklardan yapılan alıntılarının adlarının bilimsel kurallara uygun olarak metin içinde, dipnotlarda ve kaynaklarda gösterildiğini, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hasan AKSU

26.07.2018

ÖN SÖZ

Çalışmamızın amacı, 6 Aralık 1921 tarihinde Roma’da gerçekleştirilen Said Halim Paşa suikastının Osmanlı kamuoyunda nasıl karşılandığını ortaya koymaktır. Said Halim Paşa üzerine son yıllarda yapılan çalışmalar, sadece onun hayatı, eserleri ve görüşleri ile ilgilidir. Paşa’nın, suikaste nasıl uğradığı, kimler tarafından şehit edildiği hususunda şimdiye kadar herhangi bir araştırma yapılmadığı görülmüştür. Tez çalışmasında, devrin gazete ve dergileri incelendiğinde suikastın Osmanlı halkı üzerinde bıraktığı etki önemli görülmüştür.

Said Halim Paşa suikastı büyük yankılar uyandırarak Osmanlı basınında genişçe yer almıştır. Bundan hareketle dönemin on beş gazetesi ve bir dergisinde yer alan haber ve makaleler taranarak tez çalışmasında kullanılmıştır. Böylelikle Said Halim Paşa’nın şehit edilmesi ve naaşının İstanbul’a getirilmesi ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu çalışma, Said Halim Paşa’yla ilgili gözden kaçırılan bir noktayı ele alması nedeniyle önemli görülmekte ve konuyla ilgili yapılacak çalışmalara faydalı olacağı düşünülmektedir.

Tez sürecinde yardımlarını esirgemeyen Danışman Hocam Doç. Dr. Cemal SEZER’e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam esnasında değerli fikirleriyle bana destek olan Doç. Dr. Levent DÜZCÜ, Dr. Öğr. Üyesi Abdullah LÜLECİ ve Prof. Dr. Michelangelo GUIDA’ya teşekkür ederim. Son olarak Ceylan AKSU, Özlem SONAY, Salih BAŞKUTLU’ya ve aileme teşekkür ederim.

Hasan AKSU

26 Temmuz 2018

ÖZET

OSMANLI BASININDA SAİD HALİM PAŞA SUİKASTI

Hasan AKSU

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Cemal SEZER

Temmuz 2018, 110 + XIII Sayfa

Said Halim Paşa, 1864 yılında Kahire’de doğmuş, daha sonraki süreçte İstanbul’a gelmiştir. Eğitimini bitirdikten sonra Osmanlı Devleti hizmetinde çalışmaya başlamıştır. İttihat Terakki Cemiyeti mensubu olarak genç yaşta siyasetle uğraşmış ve II. Meşrutiyet’in ilanından sonra Yeniköy Belediye Başkanlığı’na seçilmiştir. Daha sonra önce Hariciye Nazırlığı yapmış, Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra da sadrazam olmuştur. Sadrazamlık görevinden 4 Şubat 1917’de istifa etmiş, I. Dünya Savaşı’na girmesinde ve 27 Mayıs 1915 tarihli Ermeni sevk ve iskânının sorumlusu olarak yargılanmıştır. 10 Mart 1919’da tutuklanarak Bekir Ağa Bölüğü’ne götürülmüştür. İngilizler tarafından buradan alınarak önce Mondros’a, orada birkaç ay tutulduktan sonra da Malta Adası’na sürgüne gönderilmiştir. Ankara Hükümeti ile İngiliz Hükümeti arasında yapılan esir değişimi kapsamında 29 Nisan 1921’de Malta Adası’ndan serbest bırakılan Said Halim Paşa, Roma’ya gitmiştir.

Said Halim Paşa, 6 Aralık 1921’de Roma’da bir Ermeni komitacı olan Arşavir Şıracıyan tarafından bir suikast neticesinde şehit edilmiştir. Paşa’nın suikasta uğramasından sonra basında lehinde ve aleyhinde yazılar, makaleler ve şiirler yayınlanmıştır. Yine basında Said Halim Paşa’nın siyasi bir cinayete kurban gittiği ve katil zanlısının Ermeni olduğu ifade edilmiştir. Said Halim’in şehit edilmesinden sonra

İtalyan polisi suçluların yakalanması için özellikle Roma'da yoğun kovuşturmalar yapmış, birçok Ermeni, Rum, Bulgar ve Türk vatandaşı sorguya çekilmiştir. Tüm uğraşlara rağmen katil zanlısı yakalanamamıştır.

Said Halim Paşa'nın ilk cenaze merasimi Roma'daki Osmanlı Sefareti'nde yapılmıştır. Ardından cenaze Roma'dan Brindisi Limanı'na kadar trenle, buradan da İtalya bandıralı Giraç Vapuru ile İstanbul'a getirilmiştir. Said Halim Paşa'nın naaşı Osmanlı Hükümeti tarafından tertiplenen cenaze merasimi ile 29 Ocak 1922'de Sultan II. Mahmut Türbesi'nde bulunan babası Halim Bey'in yanına defnedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Said Halim Paşa, Arşavir Şıracıyan, Suikast, Ermeni, Osmanlı Basını.

ABSTRACT**ASSASSINATION OF SAİD HALİM PASHA ON THE OTTOMAN PRESS****Hasan AKSU****Master Thesis****Department of History****Advisor: Assoc. Prof. Dr. Cemal SEZER****July 2018, 110 + XIII Pages**

Said Halim Pasha was born in Cairo in 1864 and later came to Istanbul. After finishing his education, he started to work in the service of the Ottoman State. As a member of Committee of Union and Progress, he was involved in politics at a young age and he was elected as the mayor of Yeniköy Municipality after the Second Constitutional. Later, he first served as a minister of the High Court and became the Grand Vizier after the murder of Mahmut Şevket Paşa. He resigned from the Grand Vizier's office on February 4, 1917 and was put on trial in charge of being responsible for World War I and Armenian deportation. He was arrested on 10 March 1919 and taken to the Bekir Aga Division. He was taken from there by the British forces, and then he was sent to Mondros. After a few months, he was sent to exile to Malta Island. After being released from Malta Island on April 29, 1921 as part of a prisoner exchange between the Ankara Government and the British Government, Said Halim Pasha went to Rome.

Said Halim Pasha was martyred on 6 December 1921 as a result of an assassination by Arshavir Şıracıyan, an Armenian committee in Rome. After Pasha's

assassination, articles in favor of and against him were published and he was praised by the poems on the press. On the press, it was claimed that Said Halim Pasha had been a victim of a political murder that the murderer was Armenian. After Said Halim was martyred, the Italian police made intensive prosecutions, especially in Rome, for the arrest of the criminals, many Armenians, Greek, Bulgarian and Turkish citizens were questioned. Despite all the efforts, the killer suspect was not caught. Said Halim Pasha's first funeral was held at the Ottoman Embassy in Rome. Then the funeral was taken from Rome to the Port of Brindisi and from here it was brought to Istanbul by the Italian flagged Girat Vaporetta. After a funeral ceremony organized by the Ottoman Government on January 29, 1922, Said Halim Pasha was buried next to his father Halim Bey, who was in Sultan Mahmut II's tomb.

Key Words: Said Halim Pasha, Arshavir Şıracıyan, Assassination, Armenian, Ottoman Press.

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK UYGUNLUK BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı.....	1
2. Kaynaklar.....	2
3. Said Halim Paşa'nın Yaşamı ve Siyasi Faaliyetlerine Genel Bir Bakış.....	4
I. BÖLÜM	
1. SAİD HALİM PAŞA'NIN SADRAZAMLIK DÖNEMİ VE SÜRGÜN YILLARI	
1.1. Sadrazamlık Yılları (1913-1917).....	9
1.2. Said Halim Paşa'nın I. Dünya Savaşı'ndaki Rolü.....	13
1.3. Sorgulanma, Tutuklanma ve Yargılanma Süreci.....	21
1.4. Said Halim Paşa'nın Sürgün Edilmesi.....	26
1.4.1. Limni Adası'na Nakli.....	26
1.4.2. Malta Adası'na Nakli.....	27
1.4.3. Malta Adası'ndan Serbest Bırakılması.....	29

II. BÖLÜM

2. SAİD HALİM PAŞA SUİKASTI VE SONRASINDAKİ GELİŞMELERİN OSMANLI BASININDAKİ YANSIMALARI

2.1. Said Halim Paşa'nın Roma'daki Hayatı.....	32
2.2. Said Halim Paşa'nın Şehit Edilmesi ve Cinayetle İlgili İlk Haberleri.....	34
2.3. Suikastın Ayrıntıları.....	38
2.4. İtalyan Polisinin Cinayeti Soruşturması.....	41
2.5. Said Halim Paşa'nın Katil Zanlısının Ermeni Olduğu İddiası	45
2.6. İtalyan Savcısının Gözetiminde Yapılan Otopsi.....	57
2.7. Naaşının Nereye Gönderileceği Tartışması.....	58
2.8. Naaşının İstanbul'a Getirilmesi.....	59
2.9. Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi.....	60
2.9.1. Cenaze Merasimi Hazırlıkları	61
2.9.2. Halkın Cenazeye Katılması İçin Kiralanan Vapurlar ve Vapurların Uğrayacağı İskeleler ve Saatleri.....	63
2.9.3. Cenaze Merasimi.....	64
2.10. Said Halim Paşa'nın Cenazesinden Sonra Gazetelerde Yer Alan Haberler.....	68

III. BÖLÜM

3. SONUÇ.....	75
---------------	----

KAYNAKLAR.....	77
----------------	----

EKLER.....	86
------------	----

EK 1: Said Halim Paşa'nın Şehit Edilmesine Dair Roma Sefiri Osman Nizami Bey'in Gönderdiği Telgraf	86
--	----

EK 2: Eski Sadrazamın Öldürülmesi ve Prens Said Halim'in Hayatı Hakkında.....	87
---	----

EK 3: Eski Sadrazam Said Halim Paşa'nın Şehit Edilmesi Ve Sebepleri.....	88
EK 4: Said Halim Paşa'nın Roma'da katledilmesi Hakkında	89
EK 5: Said Halim Paşa'nın Katledilmesi Hakkında.....	90
EK 6: Said Halim Paşa'nın İtalya'da Katledilmesi Hakkında	91
EK 7: Said Halim Paşa'nın Katli Teyit Edilmesi Hakkında	92
EK 8: Said Halim Paşa'nın Roma'da Şehit Edilmesi Hakkında.....	93
EK 9: Said Halim Paşa'nın Şehit Edilmesi Hakkında.....	94
EK 10: Said Halim Paşa'nın Roma'da Katledilmesi Hakkında	95
EK 11: Said Halim Paşa'nın Katledilmesi Hakkında.....	96
EK 12: Said Halim'in Katilinin İzini Süren İtalyan Polisinin Araştırmaları.....	97
EK 13: Said Halim Paşa'nın İstanbul'daki Cenaze Merasimi Hakkında.....	98
EK 14: Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi Hakkında.....	99
EK 15: Said Halim Paşa'nın Cenazesi Vapurdan Çıkarılırken.....	100
EK 16: Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi Hakkında.....	101
EK 17: Said Halim Paşa Merhumun Cenaze Merasimi Hakkında.....	102
EK 18: Said Halim Paşa'nın Naaşı Anma Töreni İle Mezara Getirilirken	103
EK 19: Said Halim Paşa'nın Cenazesi Bâbiâli Önünden Geçerken.....	104
EK 20: Said Halim Paşa'nın Tabutu Musalla Taşında.....	105
EK 21: Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi Hakkında.....	106
EK 22: Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi Hakkında.....	107
EK 23: Said Halim Paşa'nın Kabristanı.....	108
EK 24: Said Halim Paşa'nın Piazza Galeno Civarında Via Bartolomeo Ve Via Eustachio Sokağı'nın Köşesinde 18 Numaralı Evin Önünde Uğradığı Suikastın Yeri.....	109

ÖZ GEÇMİŞ.....	110
-----------------------	------------

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. SAİD. MEM.	: Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Ahval İdaresi Memurîn
Haz.	: Hazırlayan
HR. SYS.	: Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım
HSD. AFT.	: Ali Fuad Türkgeldi'nin Mirasçılarında Satın Alınan Evrak
İBB.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İ. DUİT TAYİN	: Said Halim Paşa (Hariciye Nazırı)
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
S.	: Sayı
TBMM.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Ter.	: Tercüme
TDVİ.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri

Yay. Haz. : Yayına Hazırlayan

DN. : Dosya No

GSN. : Gömlek Sıra No

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeni komiteciler, Osmanlı Hükümetinde görev alan devlet adamlarına yönelik suikast girişimlerinde bulunmuştur. Bunlardan ilki 15 Mart 1921 tarihinde Talat Paşa'nın Tehleryan tarafından Berlin'de şehit edilmesidir. İkincisi ise 6 Aralık 1921'de Roma'da, yine bir Ermeni komiteci olan Arşavir Şıracıyan'ın Said Halim Paşa'ya yaptığı suikasttır. Daha sonraki süreçte komitecilerin diğer devlet adamlarına yönelik suikastları devam etmiştir. Araştırmada; Said Halim Paşa'nın hayatından kısaca bahsedildikten sonra Osmanlı gazeteleri referans gösterilerek Roma'da nasıl şehit edildiği ve cenazesinin İstanbul'a getirilmesi ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Said Halim Paşa hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Bunlardan ilki 1973'te Rabia Gelincik tarafından yayınlanan "*Said Halim Paşa*" adlı eserdir. Daha sonra bu konuda en ayrıntılı çalışmayı M. Hanefi Bostan¹ yapmıştır. Bugüne kadar Said Halim Paşa ile ilgili on üç yüksek lisans, iki doktora tezi hazırlanmış ve birçok makale yayınlanmıştır. Ancak bu çalışmalarda, Said Halim Paşa suikastının Osmanlı basını ağırlıklı olmak üzere yerli ve yabancı basındaki yansımaları ele alınmadığı görülmüş, bu doğrultuda yapılacak çalışmanın önemli bir eksikliği gidereceği düşünülmüştür.

Bu tez çalışması, Said Halim Paşa'nın Roma'da uğradığı suikastın, dönemin basınına nasıl yansıdığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmanın kapsamında, suikastın işlendiği tarihten (6 Aralık 1921) itibaren üç aylık (Aralık 1921, Ocak ve Şubat 1922) süreçte Osmanlı basınında yer alan haberler ele alınmıştır. Basında, özellikle bu üç aylık süre içerisinde hemen hemen her gün gazetelerde suikastla ilgili haberler yer almıştır. Daha sonraki aylarda ise birkaç gazete dışında konuya yer verilmemiştir.

---

¹ Bkz. M. Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1992.

2. Kaynaklar

Tez çalışmasında, arşiv belgeleri, hatıratlar ve özellikle de gazetelere yer verilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) , Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İBB Atatürk Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve Hakkı Tarık Us Koleksiyonu'nda yer alan arşiv belgeleri ve gazetelerden yararlanılmıştır. BOA'da yapılan katalog taramasında tez çalışmasıyla ilgili yararlanılan arşiv fonları şunlardır:

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım

Dâhiliye Nezâreti Sicil-i Ahval İdaresi Memurîn

Ali Fuad Türkgeldi'nin Mirasçılarında Satın Alınan Evrak

Said Halim Paşa

Araştırmada belgelerin yanı sıra, 1 Aralık 1921-28 Şubat 1922 tarihleri arasında Said Halim Paşa suikastıyla ilgili haberlerin yer aldığı gazeteler de kullanılmıştır. Bu gazetelerden üç tanesi yabancı basına ait olup ağırlık Osmanlı basınına verilmiştir. Söz konusu gazeteler şunlardır:

Akşam

Anadolu'da Yenigün

Corriere Della Sera

Habertürk

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Lazibona

Peyam-ı Sabah

Takvim-i Vekayi

Tercüman-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

Times

Vakit Yevmi

Yeni Şark

Ayrıca araştırmada, hatıratlardan da faydalanılmıştır. Bunlar; Fahri Parin tarafından hazırlanan *Cemal Paşa Anılarım (1913-1922)*, Alpay Kabacalı tarafından hazırlanan *Talat Paşa'nın Anıları*, Ali Fuad Türkgeldi'nin *Görüp İşittiklerim*, İsmail Arar'ın *Halil Menteşe'nin Anılar*; Ahmed Emin Yalman'ın, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Arşavir şıracıyan'ın, *Bir Ermeni Teröristin İtirafı*, Lütfi Simavi'nin, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim*'dir. şimdiye kadar belirttiğimiz kaynakların dışında, konuyla ilgili araştırmalar, kitaplar ve makaleler de kullanılmıştır.

Tez çalışması giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Araştırmanın konusu, amacı ve kapsamı, kaynaklar ve Said Halim Paşa'nın hayatı ve siyasi faaliyetleri anlatılmıştır. Birinci bölümde, Said Halim Paşa'nın sadrazamlık döneminden başlayarak I. Dünya Savaşı'ndaki rolü, tutuklanması, sürgüne gönderilmesi ve daha sonra serbest kalması hakkında bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise tezin ana konusunu oluşturan Said Halim Paşa'nın Malta'da serbest kaldıktan sonra gittiği Roma'daki hayatı, şehit edilmesi, suikastın ayrıntıları, İtalyan polisinin cinayeti soruşturması, katil zanlısının Ermeni olduğu iddiası, Paşa'nın otopsinin yapılması, cenazesinin nereye gönderileceği tartışması, naaşının İstanbul'a getirilmesi, Said Halim Paşa'nın cenaze merasimi ve cenazesinden sonra gazetelerde yer alan haberler ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

3. Said Halim Paşa'nın Yaşamı ve Siyasi Faaliyetlerine Genel Bir Bakış

Prens Said Halim Paşa'nın², doğum tarihi ile ilgili çeşitli rivayetler olmakla birlikte³ Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval İdaresi'ne göre 19 Şubat 1864 Cuma günü Mısır'ın Kahire şehrinde Şubra Sarayı'nda doğmuş olup (BOA, DH. 27/13, Milli Nevsal 1922: 242-243, Tevhid- i Efkâr gazetesi, sayı: 180-3208, 1921, 1, Bostan 1992: 17, Oransay, 1969: 261, Şeyhun 2010: 53), eski Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Abdülhalim Paşa'nın da oğludur (BOA, DH. 27/13, Milli Nevsal 1922: 242-243, Tevhid- i Efkâr gazetesi, sayı: 180-3208, 1921, 1, Edip 1922: 256, İnal 2013: 1).

Said Halim Paşa'nın dedesi Mehmet Ali Paşa'nın (Altundağ 1972: 556-579) aslen Konyalı olduğu söylenmektedir (Kutay 1968: 137-138). Konya'dan Kavala'ya buradan da Mısır'a yerleşmişlerdir. Mehmet Ali Paşa'nın sülalesinin Arap olduğu iddia edilse de bunu kanıtlayacak herhangi bir bilgi ve belge yoktur. Mısır'da görev yapmış olan İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Yusuf Akçura, Rıza Nur ve Yusuf Hikmet Bayur'a göre Mehmet Ali Paşa Türk'tür (Akçura 1985: 89, Bayur 1983: 319, İnal 2013:1894, Nuri 1981: 353-358). Ayrıca Mehmet Ali Paşa, sarayda Türkçeyi resmi dil ilan etmiş, Arapça konuşmayı yasaklamış ve Osmanlı Devleti'nde ilk Türkçe gazete olan Vakayi'-i Mısriyye'yi çıkarmıştır (Koloğlu 1988: 9-12, Öztuna 1978: 399, Duman 2000: 7).

Mehmet Ali Paşa'nın, büyük oğlu İbrahim Paşa 1848 yılında Mısır Valiliği yaptığı sırada vefat edince yerine I. Abbas Hilmi Paşa geçmiştir. I. Abbas Hilmi Paşa 1854 yılında ölünce, Mısır Valiliği'nin başına Said Paşa getirilmiştir. Said Paşa'nın 1863'te ölümü üzerine İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail Paşa Mısır Valisi olmuştur. Sultan Abdülaziz (1861-1876), 1866 yılında çıkardığı bir fermanla, Mısır Valisi olan İsmail

² Said Halim Paşa, paşalık rütbesini kazanıncaya kadar genellikle "Prens" lakabıyla anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul, 1993 s. 755-757.

³ Said Halim Paşa'nın mezar taşında doğum tarihi 866 olarak gösterilmektedir. Bkz. Ek 23. İbnülemin Mahmut Kemal İnal ise 1863 olarak vermektedir. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI-XIV Cüz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.1893. Ercüment Kuran ise de doğum tarihini 1865 olarak vermektedir. Bkz. Ercüment Kuran, "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk- Arap ilişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, (18-22 Haziran 1979), Hacettepe Ü. Türkiye ve Ortadoğu Arş. Enst. Yayınları, Ankara, 1979, s. 22. Abbas Halim Paşa'nın kızı ve Said Halim Paşa'nın yeğeni olan Sultan Zeynep Halim, Ahmet Şeyhun ile yaptığı görüşmede Said Halim Paşa'nın doğum tarihini 28 Ocak 1865 olarak ifade etmiştir. Bkz. Ahmet Şeyhun, *Said Halim Paşa Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)*, Türkçesi: Derya Göçer, Everest Yayınları, İstanbul, 2010, s. 53.

Paşa'ya Hidiv⁴ unvanı vermiştir (Danişmend 1972: 206-208, Öztuna 1978: 72-74). Hidivlik meselesi yüzünden Said Halim Paşa ile Hidiv İsmail Paşa'nın arası açılmış ve Said Halim Paşa, ailesi ile birlikte Mısır'ı terk etmek zorunda kalarak İstanbul'a gelmiştir (İnal 1982: 363, Pakalın 1944: 65-66). Said Halim, İstanbul'a geldiğinde babası Abdülhalim Paşa, Sultan Abdülaziz (1861-1876) tarafından 1870 yılından önce "Meclis-i Hass-ı Vükela'"ya memur tayin edilmiştir (Bülbül 2006: 50-51). Bu durumda Said Halim Paşa, İstanbul'a geldiğinde 6 yaşında olmalıdır.

Varlıklı bir aileye mensup olan Said Halim Paşa için İstanbul'da özel hocalar tutulmuştur. Bu hocalardan Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrenmiştir (BOA, DH. 27/13, İnal 2013:1893). Daha sonra kendisinden küçük olan kardeşi Abbas Halim Paşa⁵ ile yükseköğrenimini tamamlamak üzere İsviçre'ye gitmiştir (BOA, DH. 27/13, Edip, 1922: 256, İnal 2013: 1893). Burada beş yıl boyunca Science Politique (Siyaset Bilimi) okumuş, eğitimini tamamladıktan sonra da İstanbul'a dönmüştür (Kayalı 1985: 1304, Kuran 1972: 22, Parmaksızoğlu, Türkler Ansiklopedisi, 1980: 48).

Said Halim Paşa, İstanbul'a döndükten sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından 13 Mayıs 1888'de mecîd-î nişânı⁶ ihsan buyrulmuş ve 21 Mayıs 1888 de Şurayı Devlet azalığına tayin edilmiştir (BOA, DH. 27/13, İnal 2013: 1893). Şurayı Devlet azalığına getirildiğinde 25 yaşındadır.

Memurluk görevlerinde kısa zamanda göstermiş olduğu başarılarından dolayı 23 Şubat 1889'da "Nişan-i Âli Osmâni" ile taltif edilmiştir (BOA, DH. 27/13). Daha sonra Said Halim Paşa, Şurayı Devlet'in Maliye dairesinde göstermiş olduğu üstün başarısından dolayı 17 Kasım 1899'da "murassa mecîdî nişanına" layık görülmüş ve 21

⁴ Mısır valilerine verilen unvandır. Hidiv; Arapça büyük vezir, baş vezir, hâkim demektir. Sadrazamlar hakkında "Hidiv-i efham" kullanıldığı gibi Mısır valilerine "Hidiv-i Mısır" da denilirdi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul, 1993 s. 814-815.

⁵ Said Halim Paşa'nın üç erkek kardeşi ve dört kız kardeşi vardı. Erkek kardeşleri Abbas, İbrahim ve Mehmet Ali paşalar; kız kardeşleri Zehra, Nazlı, Emine ve Rukiye Hanım efendilerdir. Said Halim Paşa, Mısırlıların pek sevdiği olan Ömer Tosun Paşa'nın kızı Sultan Emine Tosun ile evlenmiş, iki oğlu olmuştur. Bunlar: Şehzade Mehmed Halim, Nisan 1896'da ve Şehzade Ömer İbrahim Halim ise 1898 yılında doğmuştur Bkz. Şeyhun, a.g.e, s.55. Hanımı, I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da ölmüştür. Kız kardeşlerinden Emine Hanım, İttihat Terakki Cemiyetine muhalefeti olan Stockholm Sefiri Mehmet Şerif ile evlenmiştir. Bkz. Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:181-3209, 1921, 1. Rukiye, Sadullah Paşa'nın oğlu Nusret Bey'le evlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Münevver Ayaşlı, *Dersaadet*, İstanbul, 1975, s. 91.

⁶ Mecidî Nişanı; Osmanlı nişanlarından birinin adıdır. Halk arasında Mecidiye Nişanı suretinde de kullanılırdı. 1852'den itibaren verilmeye başlanmıştır. Sultan Mecid'e nispetle bu adı almıştı. Birden beşe kadar sıralanan ve her rütbede belirli miktarda harç alınan bir unvandır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul, 1993 s. 428.

Eylül 1900'de Rumeli Beylerbeyi⁷ pâyesi verilmiştir (BOA, DH. 27/13, İnal 2013: 1893).

Said Halim Paşa, 1900 yılında Rumeli Beylerbeyi unvanı verilmesiyle saray ve padişahın itibarlı şahsiyetlerinden biri haline gelmiştir. Bunun üzerine kendisini kıskanan ve çekemeyen kişilerce, silah ve yasadışı evrak bulundurduğuna dair yapılan jurnaller üzerine yalısı aranmış, yalıya gelip gidenler de gözlem altına alınmıştır (İnal 2013: 1893). Said Halim Paşa, bu durumdan rahatsız olmuş, 1903 yılından sonra Mısır'a, oradan da Avrupa'ya gitmiştir. Avrupa'da İttihat Terakki Cemiyeti'nin⁸ üyesi olmuş ve Jön Türklerle sıkı ilişkiler kurmuştur (Şeyhun 2010: 64). Hatta cemiyetle olan ilişkisi, “*İttihat Terakki Cemiyeti'nin Muhâberât Kayıt Defteri*”nden anlaşıldığına göre müfettişlik görevi ile başlamaktadır (Bostan 1992: 23). Ayrıca kendisi Avrupa veya Mısır'da yer aldığı süre içinde İttihat Terakki Cemiyeti'ne maddi ve manevi yardımlarda bulunmuştur. Destekleri nedeniyle Said Halim Paşa'yı da Jön Türkler iktidara geldikleri zaman unutmuyarak onu sadrazamlığa kadar getirmişlerdir (Bülbül 2006: 57). Tabi ki bunda Said Halim Paşa'nın aldığı eğitim, ekonomik gücü ve sosyal statüsü de önemli derece rol oynamıştır.

Said Halim Paşa, 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Mısır'dan İstanbul'a dönerek Şurayı Devlet azalığı görevine devam etmiştir. 21 Eylül 1908 tarihinde Şurayı Devlet'te gerçekleştirilen toplantıda, kadro darlığı sebebiyle Said Halim Paşa'nın azalık görevine son verilmiştir (İnal 2013: 1893). 1908'de yapılan belediye seçimlerinde, Yeniköy (Boğaziçi) Belediye Dairesi Başkanı seçilmiştir (İnal 2013: 1893). Fakat 1911 yılında Şehreminliği görevinde bulunan Hüseyin Kâzım Bey, Said Halim Paşa'yı bu görevinden azletmiştir (Kadri 1991: 108, İnal 2013: 1893). Sonra da Said Halim Paşa, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye İkinci Reisi olmuş, 1912 yılında ise tekrar Şurayı Devlet azalığına getirilmiştir (İnal 2013:1893). 22 Temmuz 1912'de Said Halim Paşa, Şurayı Devlet riyasetinden resmen çekilmiştir. Bundan sonra İttihat

⁷ Büyük devlet rütbelerinden birinin adıdır. Bazı vesikalarda bunun yerine “*Rumeli emîrül- ümaresi*” tabiri de geçerken, Tanzimat'tan sonra büyük mülkî rütbelere sayılmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, 1993 s. 57.

⁸ 2 Haziran 1899'da İttihad-i Osmanî Cemiyeti adıyla Askeri Tıbbiye'nin bahçesinde toplanan İshak Sükûti, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Çerkez Mehmed Reşid vd. bir grup öğrenci tarafından kurulan bir cemiyettir. Cemiyetin kuruluşu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, C.1 (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Terakki Cemiyeti Umumi Kâtipliği'ne⁹ getirilmiştir (İnal 2013: 1894). Tarık Zafer Tuna'ya göre ise Umumi Kâtipliğe değil üyeliğe seçilmiştir (Tuna 1989:240).

İttihatçılar, hükümette ve İstanbul'da çeşitli kademelerde kendi üyelerini yerleştirmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır. 6 Kasım 1912'de Talat Bey ile Said Halim Paşa, Harbiye Nâzırlığı'na, Nazım Paşa yerine Mahmut Şevket Paşa'yı teklif etmek için Kamil Paşa hükümetini ziyaret ettilerse de bir sonuç alamamışlardır (Bayur 1954: 390). Bu ziyaretten herhangi bir sonuç çıkmayınca Harbiye Nazır'ı Nazım Paşa'yı, Kamil Paşa'nın aleyhine çevirmek için prensin yalısına davet ederek bir takım görüşmeler ve toplantılar yapmışlardır. Bu görüşmede Kamil Paşa'nın, yapılacak olan darbeye karşı çıkmaması sağlanmaya çalışılmıştır (Alkan 1992: 171). Sonunda Enver Bey'i Kolordu Erkan-ı Harp Reisliği'ne, Cemal Bey'i Menzil Müfettiş-i Umumiliği'ne tayin ettirmeyi başarmışlardır. Böylece İstanbul'daki askerlerin önemli bir bölümü İttihat Terakki Cemiyeti'nin eline geçmiştir (Rey 1945:188, Vardar 1960:160). 23 Ocak 1913'te gerçekleşen Bâbîâli Baskını'nı düzenleyenler arasında Said Halim Paşa'nın olduğu ileri sürülmüştür (Cemal Paşa 1959: 18, Çavdar 1984: 251, Tevfik 1993: 169-172). Said Halim Paşa, İttihat Terakki Cemiyeti içinde bu gibi faaliyetlerde bulunmuştur.

Bâbîâli Baskını ile istifa ettirilen Kamil Paşa'nın yerine Mahmut Şevket Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın, Padişah V. Mehmet'e takdim ettiği hükümet üyeleri listesi, 25 Ocak 1913'te onaylanmıştır (Bostan 1992: 28). Said Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa kabinesinde önce Şurayı Devlet Reisliği'ne (İnal 2013: 1894, Okyar 1980: 186, Türkgeldi 1951: 98), daha sonra da Hariciye Nezareti için düşünülen Hakkı Paşa'nın bu görevi kabul etmemesi üzerine, 27 Ocak 1913'te Hariciye Nazırlığı'na tayin edilmiştir (İnal 2013: 1894, Bostan 1992: 28, Guida 2008: 110). Said Halim Paşa, Hariciye Nezareti görevini sadrazamlığının ilk yıllarında da sürdürmüştür.

---

⁹ Sina Akşin 1912'ye kadar İttihat Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumisinde başkanlık diye bir mevki olmadığını belirtmiş, bunun nedenini ise Enver Bey'in Buxton'a verdiği cevaptan hareketle çözmeye çalışmıştır: "İttihatçılar birçok ihtilâlcî örgütlerin önderlik kavgası yüzünden yıkıldığını görerek cemiyeti öndersiz, başkansız olarak yürütmek istemişlerdi." Bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, İstanbul, 1987, s. 154.

Said Halim Paşa, Hariciye Nezareti'ne gelir gelmez, Edirne meselesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Büyük devletlerin daha önce Kamil Paşa Hükümeti'ne verdikleri ortak notayı,¹⁰ 30 Ocak 1913'te verdiği cevapla reddetmiştir (Şimşir 1976: 497-499). 3 Şubat 1913'te ateşkesin sona ermesi üzerine Edirne yeniden top atışına tutulmuş, 26 Mart 1913'te şehir düşmüştür. Bunun üzerine Büyük Devletler, Osmanlı Devleti'ne dört maddelik barış şartlarını bildirmiş ve Bâbîâli bu şartları kabul etmiştir. Yapılan müzakereler sonucu 30 Mayıs 1913'te Osmanlı Devleti ile Balkan müttefikleri arasında Londra Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre (Şimşir 1976: 651-654, Bayur 1991: 304, 313): Edirne Bulgaristan'a verilmiş, Arnavutluk'un sınırlarının tespiti ve tüm hakları büyük devletler himayesine bırakılmış, Osmanlı Devleti Girit üzerindeki bütün haklarından vazgeçmiş ve Ege Adaları'nın kaderi Büyük Devletleri'n eline geçmiştir.

Bu dönemde İttihat Terakki Cemiyeti'nin üst düzey üyeleri arasında iktidar mücadelesi yaşanmaktadır. Bâbîâli Baskını'ndan sonra iktidara gelen Mahmut Şevket Paşa Hükümeti'ne karşı bir muhalif grup oluşmuştur. Bu muhalif grubun içinde eski sadrazamlardan Kamil Paşa, Prens Sabahattin ve onun taraftarları ile grubu destekleyen yabancı devletler de bulunmaktadır. Amaçları hükümeti devirmektir. İlk darbe teşebbüsünün, Prens Sabahattin'in kâtibi Saffet Lütfi Bey ve amcası Ahmet Bey'in de içinde bulunduğu bazı askeri subaylar tarafından yapıldığı iddia edilmektedir (Parin 2010: 29-35). Ancak bu darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 11 Haziran 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'nden Bâbîâli'ye gitmek üzereyken Bayezid'de öldürülmüş, cenaze töreni 12 Haziran 1913'te yapılmıştır (Times gazetesi sayı: 40237, 1913: 2, Sebîlürreşâd Dergisi sayı: 249, 1913: 251-252, Parin 2010: 47-56, Ertürk 1964: 106). Cenaze¹¹ kortejine silahlı birlikler ve kıtalar, önde gelen birçok siyasetçi, İttihat Terakki üyeleri ve binlerce öğrenci katılmıştır (Times gazetesi sayı: 40237, 1913: 5).

¹⁰ Bu ortak nota ile Edirne Bulgaristan'a, Girit Yunanistan'a terk ediliyor ve Ege Adaları Büyük devletlerin kaderine bırakılıyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilâl Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler (1912-1913)*, C. 1 Ankara, 1976, s. 465.

¹¹ Cenaze, Ayasofya Cami-i şerifinde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazının ardından, Sirkeci'ye oradan da gemiyle Dolmabahçe'ye çıkarılmış ve "Hürriyet-i Ebediyye" tepesine nakledilmiştir.

I. BÖLÜM

1. SAİD HALİM PAŞA'NIN SADRAZAMLIK DÖNEMİ VE SÜRGÜN

YILLARI

1.1. Sadrazamlık Yılları (1913-1917)

Mahmut Şevket Paşa'nın suikast sonucu ölmesi üzerine hükümet üyelerinden Şeyhülislam Esad Efendi ile Adliye Nazırı İbrahim Bey'den oluşan bir heyet, Padişah V. Mehmet Reşat'ın huzuruna çıkararak Said Halim Paşa'nın sadarete getirilmesini tavsiye etmişlerdir (Pekasil 1998: 13). Padişah, sadrazamlık makamına Viyana sefiri olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı¹² tayin etmeyi düşünmektedir. Ancak makamın boş kalmaması için Hüseyin Hilmi Paşa Viyana'dan gelinceye kadar Said Halim Paşa, Sadaret Kaymakamlığı'na getirilmiştir¹³ (Türkgeldi 1949: 100, Yalçın 1976: 195). 11 Haziran 1913'te Bâbîâli tarafından gönderilen Hatt-ı Hümayûn'da ve Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval İdaresi'nde¹⁴ gösterildiğine göre padişah, Said Halim Paşa'yı asaleten sadrazamlığa atamıştır (Sebîlürreşâd Dergisi sayı: 249, 1913: 252).

---

¹² Ali Fethi Okyar'a göre; Padişah V. Mehmet Reşat Sadaret Kaymakamlığı'na Viyana elçisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı değil de Londra elçisi Tevfik Paşa'yı getirmeyi düşünmüştür. Bkz. Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul, 1980, s. 196.

¹³ Hüseyin Cahit Yalçın, Said Halim Paşa'yı doğrudan sadrazam olarak değil de Sadaret Kaymakamı olarak atanmasını, padişahın inceliği olarak yorumlar. Ona göre Padişah V. Mehmet Reşat, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın cenazesi kalkmadan yerine halefini atamak istememiştir. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, İstanbul, 1976, s. 195.

¹⁴ Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa atandığını gösteren resmi belgede şu ifadeler yer almıştır: "29 Mayıs 329 tarihinde Sadâret Kaymakamlığı'na ve 30 Mayıs 329 tarihinde dahi Makam-ı Sadâret'e nasip buyurulduğu kuyuddan müsteban olmaktadır. Bir günlük Sadâret Kaymakamlığı için harcırah kararnameyi mücebince sülüs maaş ita kılınmıştır. Fi 19 Nisan sene 1330" bkz. BOA, DH. 27/13, lef 7.

Sadrazam olan Said Halim Paşa, 17 Haziran 1913'te hükümetinde yer alacak olan nazırları¹⁵ belirlemiştir. Said Halim Paşa'nın sadrazam olmasına İttihat Terakki Cemiyeti'nden karşı çıkan olmamıştır. Bunda Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanından önce Avrupa ve Mısır'da bulunduğu zamanlarda cemiyete yaptığı yardımların etkisi büyüktür. Örneğin; Ahmet Rıza Bey anılarında “*Paris'te Sıkıntılı Hayat ve Para Yardımında Bulunanlar*” başlığı altında; “*Mısır'a para toplamak için gittiğini ve orada Said Halim Paşa'nın aracılığıyla 5.000 frank toplandığını...*” yazmaktadır. Bu paranın toplanmasından sonra Nazım Bey'in memlekete gönderildiği, Enver ve Niyazi beylerin dağa¹⁶ çıkarıldığı özellikle belirtilmiştir (Demirbaş 1988: 25). Mithat Şükrü Bey de Said Halim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinde, paşanın daha önceleri cemiyete yaptığı yardımların etkili olduğunu söylemektedir (Bleda 1979: 83). İttihat Terakki Cemiyeti Said Halim Paşa'nın sadrazamlığından memnun olsa da hükümete atanacak nazırlar sebebiyle taraflar arasında anlaşmazlıklar yaşanmış ancak daha sonra çözüme kavuşturulmuştur (Şakir 1943: 62).

Said Halim Paşa'nın sadrazamlığını destekleyenler olduğu gibi karşı çıkanlar da vardı. Ayverdi, Paşayla ilgili olarak; “*Sadrazam Said Halim Paşa, Avrupa siyasetinin fantazisi olan bir Mısır Prensi idi. Bir vakitler Osmanlı Devleti'ni haysiyetinden, canından, malından eden asi bir serdengeçtinin torunu olan bu adam bir zamanlar şiddetle eleştirdiği ittihatçılarla uzlaşmış ve bir gök taşı gibi nereden düştüğü belli olmadan devletin başköşesine yerleşmişti.*” (Ayverdi 1976: 153) şeklinde yorumda bulunmuştur. Said Halim Paşa, İttihat Terakki Cemiyeti'nin görüş ve fikirlerini tam anlamıyla benimseyen bir devlet adamı olmamasına rağmen Cemiyet,¹⁷ ilk defa bu dönemde ağırlıklı olarak kabineyi oluşturmuş ve denetimi elde etmiştir (Akşin 1987: 151, Alkan 1992: 179).

¹⁵ Nazırlardan bazıları şunlardır: “*Hariciye Nazırı Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Mahmut Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Maliye Nazırı Rifat Bey, vd.*” Bkz. Bülbül, a.g.e. s. 64.

¹⁶ Resne Dağı, bugünkü Makedonya sınırları içerisinde yer almaktadır ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yerdur. 23 Temmuz 1908 Perşembe günü sabaha karşı, Manastırda hürriyet ilân edilmiştir. Bkz. Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi, *Hâtrât-ı Niyazi*, Yay. Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.175.

¹⁷ İttihat Terakki Cemiyet'inin doğrudan iktidarı Sadrazam Said Halim Paşa ile başlar. O zamana kadar dolaylı olarak iktidarda yer almışlardır. Bkz. Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İletişim Yayınları, Ankara, 1992, s. 179. Bkz. Akşin, a.g.e. s. 151. Bütün bunların aksine Bayur; İttihat Terakki Cemiyeti Sadrazamı olarak Talat Paşa'yı görmektedir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 329.

Said Halim Paşa Hükümeti'nin ilk icraatı, Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesi olayına karışanlar için Divan-ı Harbi kurmasıdır. Divan-ı Harbi Örfi Mahkemesi, sanıkların bir kısmını idama mahkûm etmiş, bir kısmını da geçici olarak kürek cezasına çarptırmış, 800 kişiyi bulan diğer sanıkları da Sinop'a sürmüştür (Bostan 1992: 35). Prens Sabahattin, Şeref Paşa, Gümülcineli İsmail Hakkı, Eski Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, Kemal Mithat Bey, Pertev Tevfik, Kaymakam Zeki Bey, Nazmi Paşaoğlu Abdurrahman, Emekli Jandarma Komutanı Mehmet Bey ve Kavaklı Mustafa gıyabında idama mahkûm edilmiştir (İnal 2013: 1895, Parin 2010: 50-56, Ertürk 1964: 106-109, Bayur 1991: 322). Paşa'nın ikinci önemli icraatı ise Edirne'nin geri alınması meselesidir. Çünkü şehir 26 Mart 1913'te I. Balkan Savaşı sonucunda Bulgarların eline geçmişti. Fakat savaşa katılan devletlerin, toprakların paylaşımı -özellikle Makedonya'nın paylaşımı- konusunda birbirleriyle anlaşmazlığa düşmeleri üzerine Sırp ve Yunanlılar, Bulgarlara savaş açmış, Romanya Hükümeti de onlara katılmıştır. Zor durumda kalan Bulgaristan, askeri birliklerini Edirne'den geri çekmek zorunda kalmıştır. Bu durumdan istifade etmek isteyen Osmanlı Devleti Talat Bey'in önderliğinde harekete geçmiştir (Türkgeldi 1949: 118).

Hükümet içinde Edirne'nin geri alınması ile ilgili anlaşmazlık olmasına rağmen İttihat Terakki Umumî Kâtibi Mithat Şükrü ve Cemal Bey, kabine üyeleri ile tek tek görüşerek nazırları ikna etmişlerdir (Parin 2010: 59). Said Halim Paşa Hükümeti, kimseye aldırılmadan¹⁸ 13 Temmuz 1913'te Edirne'nin geri alınması için karar almış, 20 Temmuz 1913'te de sefirler aracılığıyla büyük devletlere Edirne üzerine yürüneceğini, bir nota ile bildirmiştir (Ahmad 1984: 221). Osmanlı kuvvetleri Kırklareli'yi kurtararak Meriç Nehri'ne kadar ilerlemiş, notadan bir gün sonra da Enver Bey komutasındaki birlikler de Edirne'yi geri almıştır (Türkgeldi 1951: 106). Büyük devletler, 7 Ağustos 1913'te Bâbıâli'ye sözlü nota vererek Londra Antlaşması'nın şartlarına kesin olarak uyulmasını istedilerse de Osmanlı Devleti bunu, 11 Ağustos 1913'te karşı nota ile reddetmiştir (Bayur 1991: 450-451).

¹⁸ ...son gündü, komutan İzzet Paşa da Meclis-i Vükelâ'ya davet edilmiştir. Müşarünileyh "*ordunun hareketi halinde beynelmilel bir komplikasyon ihtimali var mıdır?*" sualini vaz'etti. Talat Bey, Said Halim Paşa'ya: "*Paşam hem Sadrazam hem de Hariciye Nâzırı olarak teminat veriyorsun. Öyle bir tehlike yoktur değil mi?*" dedi. Said Halim Paşa da "*yoktur yoktur*" dedi. Bu da Edirne'nin geri alınması sırasında herhangi bir uluslararası tehlikenin olamayacağını, olursa da aldırılmayacağını gösteriyordu. Bkz. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Giriş İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 163-164.

Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında 29 Eylül 1913'te İstanbul Antlaşması¹⁹ imzalanmıştır (Armaoğlu 1997: 689, Uçarol 1995: 443). Said Halim Paşa'ya Edirne'nin geri alınmasındaki hizmetinden dolayı “*Murassa imtiyaz nişanı*” verilmiştir. Bu nişan bizzat padişah tarafından özel merasimle takdim edilmiştir (İnal 2013: 1896). Bulgaristan'dan sonra Yunanistan ile 27 Kasım 1913'te Atina Antlaşması ve 14 Mart 1914'te ise Sırbistan ile İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Edirne'nin Bulgarlardan geri alınması ve Balkan ülkeleriyle barış anlaşmalarının yapılması Said Halim Paşa'nın sadareti sırasında gerçekleşmiştir (Kara 1980: 8).

Said Halim Paşa, I. Dünya Savaşı öncesinde kabinede bazı değişiklikler yapmıştır. Paşa, İttihat Terakki Cemiyeti Başkanlığı görevini 19 Ekim 1913'te Vekil-i Umumi adı altında Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e vermiştir (Kadri 1991: 133-134). Ayrıca Cemiyetin ileri gelenleri Enver veya Cemal Paşa'yı Harbiye Nazırlığı'na getirmeyi düşünmüşse de (Aydemir 1981: 413-427) rütbeleri bu makama getirilmeleri için yeterli değildi. Bu sorunu çözmek için 4 Ocak 1914 tarihli İrade-i Seniye ile Enver Bey'e Mirliva rütbesi verilerek Harbiye Nazırlığı'na tayin edilmiştir (Bostan 1992: 43). Cemal Paşa ise 25 Şubat 1914'te önce Nafia Nazırı (Parin 2010: 89), bir gün sonra da Bahriye Nazırı olmuştur. Diğer nezaretlerde de değişiklik yapılmıştır. Şeyhülislamlık makamı ise Hayri Efendi'ye verilmiştir (Bostan 1992: 43).

Rusya, uzun yıllardır tarihi hedefi olarak gördüğü sıcak denizlere inmek için çareler aramış Osmanlı Devleti ise Rusya'nın güneye inme girişimlerini engellemeye çalışmıştır. Rusya bu hedefini gerçekleştirmek için çeşitli yollara başvurmuş, Balkanlarda ikamet eden Slavları kullanarak güneye inmeyi amaçlamış ancak bu girişimi başarılı olmayınca bu sefer Osmanlı topraklarında özellikle Doğu'da²⁰ dağınık halde yaşayan Ermenileri kullanmıştır. Rusya'nın bu amacını Avrupa'daki müttefikler, çıkarlarına göre zaman zaman desteklemişlerdir. Rusya'nın teşebbüsü ve İngiltere ile Fransa'nın katılımıyla Osmanlı'nın Doğu Anadolu topraklarında ıslahat yapmasını

¹⁹ Bu antlaşmaya göre Edirne, Kırklareli, Dimetoka Osmanlı Devleti'ne verilmiş, Meriç Nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmiş ve Batı Trakya Bulgaristan'a bırakılmıştır. Bkz. Bayur, a.g.e. s. 484-485. *Cemal Paşa Anıları (1913-1922)*, Haz. Fahri Parin, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010, s. 61-63.

²⁰ Rusya, Doğu Anadolu'da Avrupa kontrolü altında ıslahat yapılmasını istemiştir. Daha önce 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşının sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Bâbîali bu ıslahatları kabul etmişse de Sultan II. Abdülhamid Şark vilâyetlerini özerkliğe götürecektir ıslahatları içeren antlaşma maddelerini hükümsüz bırakmak için mücadele etmiştir. Bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 1972. s. 565.

istemişlerdir (Bayur 1991: 186-187). Bu vilayetler Van, Bitlis, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas ve Trabzon'dur. Sadrazam Said Halim Paşa, Yeniköy'deki yalısında yabancı müfettişlerin hazırladığı Doğu Anadolu'nun ıslahına ait sözleşmeyi imzalamıştır. Sözleşme gereğince, yedi büyük vilayetten Van, Bitlis ve Diyarbakır bölgesi Müfettiş-i Umumîliği'ne Norveçli Binbaşı Hoff ve Trabzon, Erzurum, Elazığ ve Sivas Vilayetleri Müfettiş-i Umumîliği'ne de Hollandalı Westenenk getirilmiştir. Bunlarla Dâhiliye Nazırı Talat Bey arasında sözleşmeler de 25 Mayıs 1914 imzalanmıştır. I. Dünya Savaşı başlayınca Doğu Anadolu bu siyasi felaketten kurtulmuş, yalnız Hoff bir kere Van'ı ziyaret ettiği halde, Westenenk işe başlamak imkânını bile bulamamış ve 31 Aralık 1914 tarihinde çıkan bir irade ile sözleşmeleri iptal edilmiştir (Danişmend 1972: 565).

1.2. Said Halim Paşa'nın I. Dünya Savaşı'ndaki Rolü

Avrupa'da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren kurulan bloklar, birbirlerine karşı savaş hazırlıklarına başlamışlardı. Lakin savaş hazırlıkları ilerledikçe, denge bozulmaya başlamıştı ve küçük bir olay büyük savaşa neden olabilecekti. Bu olay da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Veliahdı Arşidük Fransuva Ferdinand ve eşi Sophie Chotek'in 28 Haziran 1914'te Saraybosna'ya yaptıkları ziyaret sırasında bir Sırp öğrenci tarafından öldürülmesiyle meydana gelmiştir (Ertürk 1964: 120, Uçarol 1995: 460, Günaydın 2014: 1). Savaş başlamadan önce belirlenmeye başlayan bloklar, İtilaf ve İttifak blokları olarak ikiye ayrılmıştır. İtilaf bloğunda İngiltere, Fransa ve Rusya; İttifak bloğunda ise Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya yer almıştır. Nitekim Rusya, Avusturya-Macaristan'a, Almanya da müttefikini korumak maksadıyla Rusya'ya ve üçlü anlaşma gereğince İngiltere ve Fransa da karşılıklı olarak Almanya'ya savaş ilan etmişlerdir (Ertürk 1964: 120). Osmanlı Devleti de bu durum karşısında ittifak arayışına girmiştir.

Osmanlı Hükümeti için müttefik bulma konusunda tam bir fikir birliği²¹ yoktur. Her fırsatta Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeyeceğini söyleyen Said Halim Paşa, bunu İstanbul'daki İngiltere, Fransa ve Rusya sefirlerine de ifade etmiş ve bu konuda onlara güvence vermiştir (Kadri 1991: 256, Simavi 1942: 234). Ancak devletlerarasındaki gerginliklerin iyice artması, savaş hazırlıklarına girişilmesi gibi nedenlerle müttefik bulma ihtiyacı doğmuştur. Sadrazam Said Halim Paşa, daha Trablusgarp Savaşı'nın başladığı sıralarda parlamento²² da yaptığı bir konuşmada, Osmanlı Devleti'nin yabancı müttefik aradığını dile getirmiştir. Bunun için sefaretlere genelge yazılmış, bu amaçla Cemal Paşa görevlendirilmiştir. Fakat Cemal Paşa²³ Paris'te yaptığı birtakım görüşmeler sonucunda ittifak bulma çalışmalarında bir netice alamamıştır (Sabis 1991: 61).

Osmanlı Hükümeti'nde Almanya, İngiltere, Fransa ve Rusya ile ittifak kurulması gerektiğini düşünen nazırlar vardı. Lakin İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifini reddetmiş, Rusya dışında ilgilenen olmamıştır. Osmanlı Devleti ise Rusya'yla ittifak yapmak istememiştir. Çünkü Rusya, savaştan galip çıktığı takdirde Anadolu'yu ve İstanbul'u ele geçirmiş olacaktı ki bu da Osmanlı Devleti'nin kabul etmeyeceği bir durumdur (Yalman 1970: 213). Nitekim Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya yanaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Osmanlı Devleti, Almanya'ya Balkan Savaşları sırasında ittifak kurma isteğini bildirmiştir. Almanya ise bu isteği gündeme getirerek 22 Temmuz 1914'te ittifak teklifinde bulunmuştur (Uçarol 1995: 461, Kasım 1986: 23). Said Halim Paşa Hükümeti, Almanya'nın teklifini kabul etmiştir. Said Halim Paşa'nın, Almanya ile ittifak yapmak için Padişah V. Mehmet Reşat'tan istediği izin 25 Temmuz 1914 tarihinde başkâtip aracılığıyla kendisine verilmiştir (Türk geldi 1951: 114, Bayur 1991: 631). Bu izinden kabine üyelerinin çoğunun haberi yoktur.

²¹ Osmanlı ordularında görev yapan Alman komutan Liman Von Sanders anılarında, Osmanlı Devleti'nin savaşa girip girmeyeceği hakkında bir fikir birliğinin bulunmadığını, ayrıca birçok Osmanlı nazırının tarafsızlıktan yana olduğunu bu nedenle savaşa girileceğine kimsenin ihtimal vermediğini belirtmektedir. Bkz. Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. M. Şevki Yazmam, İstanbul, 1968, s. 39.

²² Said Halim Paşa, Trablusgarp Savaşı'nın başlarında mecliste yaptığı bir konuşmada güçlü bir müttefik arandığını ifade etmiştir. Bununla birlikte kendisi o sıralarda sadrazam değildir. Bkz. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, C. I, Ankara, 1991, s. 35.

²³ Cemal Paşa anılarında şöyle diyordu: "İlk ittifak teklifim Paris'te nasıl ve ne surette redde uğradı ise, İngiliz aracılığıyla yaptığım ikinci ittifak teklifi de aynen o suretle reddedildi." Bkz. Parin, a.g.e. s. 165-167.

Avusturya, 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a ardından 1 Ağustos 1914'te ise Avusturya'nın müttefiki olan Almanya, Rusya'ya savaş ilan etmiştir. Bu durumdan habersiz olan Sadrazam Said Halim Paşa ise Almanya sefiri Wangenhaim ile Yeniköy'deki yalısında 2 Ağustos 1914'te ittifak antlaşması²⁴ imzalamıştır (Kasım 1986: 24, Parin 2010: 121, Bayur 1991: 642, Wasti 2008: 87). Sadece iki kişi Talat Bey ve Enver Paşa, bu antlaşmayı imzalarken ne yaptıklarını biliyorlardı. Talat Bey, bu işi bir kumar olarak görüyor ve şöyle düşünüyordu: “*Osmanlı'nın beka ihtimali nasıl olsa şüphelidir. Zafer elde edilirse Osmanlı her şeyi kazanmış olur. Savaşı kayıp ederse, zararımız normal nasıl olsa maruz bulunduğumuz kayıp ihtimallerinden pek farklı olmaz. Bu takdir de bu kumar oynanmağa, bu macerayı göze alınmağa değer.*” (Yalman 1970: 214). Enver Paşa ise Almanya ile ittifak yapılarak, I. Dünya Savaşı'na girmeyi büyük bir sevinçle karşılamış, mutlak surette zafer elde edileceğine, bu sayede Turan ve İslam Birliği rüyalarından birinin olsun gerçekleşeceğine, Balkan Savaşlarından kaybedilen yerlerin geri alınacağına kendisini inandırmıştır (Ertürk 1964: 121). Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinde Enver Paşa önemli rol oynamıştır. Almanlar da bunu bildiklerinden, savaş sırasında Almanya tarafından Osmanlı'ya gönderilen cephaneye sandıkları üzerine “*Osmanlı*” yerine “*Enverland*”, yani “*Enver'in Memleketi*” yazıldığı pek çok kez görülmüştür (Yalman 1970: 214-215). Bu da Said Halim Paşa Hükümetinde iktidarın, Enver Paşa'nın elinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı bir çeşit göstermelikten ibarettir. Hatta bazı olaylardan haberi bile olmamıştır.

2-3 Ağustos 1914'te Osmanlı Hükümeti, Avrupa kıtasında yaşanan devletlerarasındaki siyasi krizi göz önüne alarak ülke genelinde seferberlik kararı almıştır (Sabis 1943: 70). Meclis kapatılmış, ayrıca ülkenin her an savaşa girebileceği göz önünde bulundurularak askeri hazırlıklara girişilmiştir (Trumpener 1962: 371). Ama yapılan bütün bu hazırlıklara rağmen Sadrazam Said Halim Paşa, savaşa katılma

²⁴ İttifak antlaşmasının önemli maddeleri şunlardır: 1- Taraflar, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında baş gösteren savaşa karşı tam bir tarafsızlıklarını koruyacaklardı, 2- Eğer Rusya, Avusturya-Macaristan aleyhine fiili tedbirlerle işe karışır ve böylece Almanya'nın da savaşa girmesini gerekli kılsa, bu durum Türkiye'nin de savaşa girmesi için bir sebep olacaktır, 3- Almanya, Osmanlı toprakları tehdide maruz kalırsa silahla müdahalede bulunacak, 4- Bu antlaşma gizli tutulacak ve ancak iki tarafın muvafakati ile ilan olunacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 464-465. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, C.I, İstanbul, 1943, s. 72-73, Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?*, C. I, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s.75-76.

fikrinde değildir.²⁵ Hatta İstanbul'daki yabancı diplomatlara Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeyeceğini her defasında söylemiş ve engellemeye çalışmıştır. Fakat olaylar Said Halim Paşa'nın istediği gibi gelişmemiştir. Nitekim 10 Ağustos 1914'te İngiliz ve Fransız donanmalarından kaçan iki Alman gemisi “Goben ve Breslav”²⁶ Çanakkale Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne girince, Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri için çok ikna edici olmasa da bu gemileri satın aldığını bildirerek (Bülbül 2006: 71, Wasti 2008: 87, Yalman 1970: 215) Osmanlı bayrağı çekilen söz konusu gemiler²⁷ donanma envanterine girmiştir.

17 Ağustos'ta İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki büyükelçileri Sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyaret ederek, Osmanlı Devleti'nin savaşın sonuna kadar tarafsız kalması koşuluyla Osmanlı toprak bütünlüğünün korunacağını ifade etmişlerdir. Ancak İtilaf Devletleri'nin bu teşebbüsünden herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Hatta bu konuda sadrazam, bir takım çalışmalar yapmış ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri'nin büyükelçileriyle görüşme yapmak üzere Maliye Nazırı Cavid Bey'i görevlendirmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti için önemli bir gelişme yaşanır. Said Halim Paşa, yıllardan beri devleti ekonomik anlamda çöküşe götüren kapitülasyonların kaldırılması için Heyet-i Vükelâ'ya teklif vermiştir (Bostan 1992: 53). Heyet-i Vükelâ'nın onayı alındıktan sonra karar, bir nota ile büyükelçiliklere bildirilmiştir. 9 Eylül 1914 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından yayınlanan bir kararnameyle kapitülasyonların 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren kaldırılacağı duyurulmuştur (Wasti 2008: 86). Bunun üzerine yabancı devletler, mali, askeri, adli ve idari alandaki imtiyazlarını kaybettiği için

²⁵ Said Halim Paşa, Almanlarla bir anlaşma imzalanmasına rağmen savaşa katılma taraftarı olmadıklarını ve Almanlarla yapılan ittifakın bir askeri ve savunma antlaşması olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçın, a.g.e. s. 214-215.

²⁶ Said Halim Paşa'nın bu gemilerle ilgili olarak kaleme aldığı hatıratında şu ifadeleri kullanmaktadır: “10 Ağustos akşamı Enver Paşa geldi ve Berlin'in İngiliz donanması tarafından takip edilen Goben ile Breslav isimli iki Alman gemisinin Çanakkale'den geçebilmeleri için izin istediklerini söyledi. Bu sürpriz beni hiddetlendirdi, zira böyle bir gelişme tarafsızlığımızın sona ermesi manasına gelebilirdi. Bir oldubitti karşısında bulunuyordum...” Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Bardakçı, “Sadrazam Kaleminden Dünya Savaşı'na Girişimizin Meçhul Öyküsü”, Habertürk gazetesi, İstanbul, 02.11.2014, s.22.

²⁷ Osmanlı Devleti'ne sığınan Göben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) gemilerini satın aldıklarını ilan eden Osmanlı Devleti ilaveten Almanya'dan 24 muhrip ve 24 denizaltı talebinde bulunmuştur. Bkz. Nevzat Aruç, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, TTK., Ankara, 2008, s.167. Ayrıca Almanya'da bir dönem Devlet Başkanlığı yapmış olan Karl Dönitz tarafından kaleme alınan “*Şanlı Yavuz ve Midilli*” adlı eserde Rus üslerine saldırı emrini verenin Amiral Souchon olduğu ifade edilmekte fakat bu emri tek başına mı yoksa Osmanlı devlet adamlarıyla birlikte mi verdikleri konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Th. Kraus-Karl Dönitz, *Şanlı Yavuz ve Midilli*, Çev. Mehmet Çağrı, Güray Yalavaş, Demir Yayınları, İstanbul, 1974, s. 118.

elçilikleri vasıtasıyla itiraz etmişlerdir. İlk itiraz Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'dan, İtilaf Devletleri'nde ise Fransa'dan gelmiştir (Türkgeldi 1951: 115).

Almanlar, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için birkaç girişimde bulunmuşlardır. Bunlardan ilki Enver Paşa tarafından Amiral Souchon'a, Karadeniz'de bulunan Osmanlı filosuna manevralar yapmak için yetki verilmesidir. 16 Eylül'deki kabine toplantısında, Sadrazam bu tür eylemlerin savaşa yol açacağını söylemiş ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya, bu konuda ısrara devam ettiği halde istifa etmesi gerektiği tehdidinde bulunmuştur. Diğer kabine üyeleri de sadrazamla aynı fikirdedir. Hatta İttihat Terakki Komitesi'nin önde gelen üyeleri, Enver'i bu tür girişimleri konusunda uyarılmışlardır (Trumpener 1962: 371). Bu uyarıları dinlemeyen Enver Paşa'nın, 25 Ekim 1914'te Karadeniz'e çıkıp Rus filosuna saldırı emrini verdiği söylenmektedir. Halil Bey (Menteşe) bu iddiayı ileri sürenlerin bunu ispatlayamadıklarını hatta Enver Paşa'nın böyle bir emir vermediğini²⁸ kendisine söylediğini belirtmektedir (Bostan 1992: 55, Sabis 1951: 40-41).

27 Ekim 1914 tarihinde Alman Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı donanması Karadeniz'e açılmıştır. İki gün sonra Rus üslerinden Sivastopol, Novorossisk ve Odessa limanları bombardımana tutulmuştur (Times gazetesi sayı: 40687, 1914: 9, İnal 2013: 1897, Bayur, 1991: 238-240, Wasti 2008: 87, Trumpener 1962: 396, Danişmend 2011: 575). Sadrazam Said Halim Paşa, Amiral Souchon'a olan şüphesini tekrarlamıştır. Souchon'un Rusya ile bir çatışmayı alevlendirmekte istekli olduğunu ifade etmiştir. Paşa, sarayda yapılacak olan Kurban Bayram alayı ve bayramlaşma töreninde bulunmamıştır. Çünkü kendisi olayı haber alınca rahatsızlanmış²⁹ ve hasta düşmüştür (Times gazetesi sayı: 40687, 1914, 9). Ardından bu olaya tepki göstererek istifa etmiştir. Ancak bayramın ikinci günü Maarif Nazırı Şükrü Bey Efendi dışındaki bütün nazırlar, sadrazamın yalısına giderek kendisini istifadan

²⁸ Aksine Bülbül, bu olayı Talat, Cemal ve Enver Paşaların organize ettiğini ve Souchon'a Rus gemilerine saldırı emrini Enver Paşa'nın verdiğini yazmıştır. Bu emrin Alman siyasi dergilerinden "Politische Wissenschaft"ta 1929'da çıkan 7. sayısının belgeler bölümünde yayımlandığını belirtmektedir. Bkz. Kudret Bülbül, *Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*, Kadim Yayınları, Ankara, 2006, s. 72, Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul, 1993, s. 98.

²⁹ Said Halim Paşa rahatsızlığına dair Mabeyn Başkâtibine şu hususi tezkireyi göndermişti: "*Nâ-gehan duçar olduğum rahatsızlıktan dolayı bugün hakpayı seniyye-i cenab-i mülûkanede arz-ı tebrik ve ruhsal avdiyet zımında saray-ı hümayuna gelmeyeceğimden böyle mahrumiyet-i azimiyeden fevkaled me'yus ve mükedder olduğumun gayr-i felekmertebe hazret-i hilafet-i penahice arz-ı mütemennâdır efendim fi Teşrin-i evvel sene 330 (Ekim 1914) Sadrazam Said Halim.*" Bkz. BOA. HSD. 15, g.s.n. 322.

vazgeçirmeye çalışmışlardır. Padişah V. Mehmet Reşat ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinin³⁰ yoğun baskısı üzerine, olayın bir daha tekrarlanmaması ve hadiseyi barışçıl yollarla çözmeye çalışmak koşuluyla Said Halim Paşa, istifasını geri almıştır³¹ (İnal 2013: 1898, Danişman 1966: 90, Türkgeldi 1951: 130, Sabis 1951: 109-110). Said Halim Paşa, 30 Ekim 1914'te Yeniköy'deki yalısında Heyet-i Vükelâ'yı toplamış, İtilaf Devletleri'nin sefirleri de bu toplantıya katılmışlardır. Said Halim, kendilerinden Karadeniz olayından dolayı özür dileyerek meselenin barışçıl çözülmesini rica etmişse de Sadrazamın bu girişimleri bir neticeye ulaşamamıştır. 31 Ekim'de Rus Büyükelçisi, 1 Kasım'da İngiliz ve Fransız Büyükelçileri İstanbul'dan ayrıldılar (Bostan 1992: 56, Bayur 1991: 254-258). Hemen ertesi gün yani 2 Kasım 1914'te Rusya, 5 Kasım 1914'te de İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne, 10 gün sonra da Osmanlı Devleti onlara savaş ilan etmiştir (Wasti 2008: 87, Sabis 1951: 113, Bayur 1991: 260).

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda zor koşullarda birçok cephede savaşırken emperyalist devletlerin bağımsızlık vaatleriyle Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı zararlı faaliyetlerde bulunmaya devam etmişlerdir. Bu girişimler özellikle orduda bağlı oldukları birliklerden kaçmaları, yabancı devletlere bilgi sızdırmaları, casusluk gibi faaliyetler ve daha da önemlisi Doğu Anadolu'da köyleri basarak yaşlı, kadın ve çocuk demeden yüzlerce vatandaşı öldürülmeleridir. Bu sebeplerden dolayı Ermenilerin bir kısmı buldukları yerlerden alınarak, yine devletin sınırları içinde bulunan ve daha güvenli olan bir bölgeye yerleştirilmiştir (Halaçoğlu 2008: 10, Bostan 1988: 107).

Ermeniler ilk olarak 30 Ağustos 1914'te Zeytun'da isyan etmişlerdir. Daha sonra Anadolu'nun yirmi yedi yerinde olaylar çıkarmışlardır (Halaçoğlu 2008: 12). Bu olaylarda Türklerden başka kendilerine katılmayan Ermeniler de öldürülmüş, işyerleri ve evleri kundaklanmıştır (Uras 1976: 478). Bunun üzerine Sadrazam Said Halim Paşa, Ermeni Patrikhanesi, cemaatin önde gelenleri ve Ermeni milletvekillerine bu

³⁰ Enver Paşa, Talat ve Halil Beyler, sadrazamın istifasını geri alması için Said Halim Paşa'nın yalısına giderek onu ikna etmek istemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabis, a.g.e. s. 109-110, Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C.17, Alioğlu Yayınları, İstanbul, 1957, s. 10271.

³¹ Kendisini sık sık ziyaret eden İbnülemin Mahmut Kemal İnal ve kardeşi Ahmet Tevfik, Sadrazam Said Halim Paşa'nın istifasını neden geri aldığını şu şekilde ifade etmiştir: "*Zât-ı şahâne suret-i mahremânedede davet etti. Gittim. Hadiseden ve istifadan müteessifâne bahs ederek siz tanırsınız, sizi de ben tanırım; sizin vücudunuzla müteselli oluyorum. Siz çekilirseniz ben kime söz anlatırım? Böyle vahim bir günde beni şunun bunun elinde bırakmamanızı, istifanızı geri almanızı rica ederim' dedi. Yüzümü öptü. Padişahın şu kâl u hâlimden fevkalâde müteessir oldum. Bu iltifat ve itimâd-ı hümayunlarına karşı nefis-i bendegânemi feda etmeğe mecburum dedim ve istifadan vazgeçtim.*" Bkz. İnal, a.g.e. s. 1898.

hareketlerinden vazgeçmelerini, aksi takdirde önlem alınacağı hususunda uyarılarda bulunmuştur. Ancak Said Halim Paşa'nın bu uyarıları dikkate alınmamıştır. Neticede 24 Nisan 1915'te yayınlanan bir genelgeyle Ermeni komitelerin kapatılması, üyelerinin tutuklanması ve evraklarına el konulmasına karar verilmiştir (Bostan 1992: 58, Halaçoğlu 2008: 34). Hatta aynı genelge, iki gün sonra Başkumandanlık Vekili tarafından askeri birliklere gönderilerek elebaşlarının askeri mahkemelere sevk ve suçlu olanların cezalandırılması istenmiştir (Gürün 1983: 213).

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı içinde ölüm kalım mücadelesi verirken Ermenilerin bu hareketleri kabul edilemezdi. Bu olaylara bulaşanların cezalandırılmaları veya başka bölgelere sevk edilmeleri için 27 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in imzasıyla bir emir, Sadrazamlık makamına gönderilmiştir. 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâ, Dâhiliye Nazırlığı'nın 1915 tarihli ve 270 numaralı tezkeresi okunduktan sonra “*Geçici Sevk ve İskân Kanunu*” çıkarılmıştır.³² Kararnamenin altında Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmet Nesimî, Nafia Nazırı Abbas Halim Paşa dışında iki nazırın daha imzası vardır. 1 Haziran 1915'ten itibaren Geçici Sevk ve İskân Kanunu ile ilgili tüm resmi işlemler tamamlanmıştır (Takvim-i Vekayi gazetesi sayı: 2189, 1915: 1). Sevk sırasında alınan bazı önlemler şunlardır:

“İskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir, gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapılacaktır, eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir, çiftçilere tohumluk, zanaat erbabına alet-edevat verilecek, terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir.” (Halaçoğlu 2001: 66, Bakar 2009: 200-212).

Daha sonra da sevk edilen Ermenilerin nakilleri sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar konusunda 28 Ağustos 1915 tarihli bir talimatname çıkarılarak

³² Buna göre; “*Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinden çıkarılan Ermenilerin, Musul vilâyetinin Güney kısmı, Zor sancağı ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına; Adana, Halep, Maraş civarından çıkarılan Ermenilerin ise Suriye vilâyetinin Doğu kısmı ile Halep vilâyetinin Doğu ve Güneydoğusuna sevk ve iskân edilmelerine karar verilmiştir.*” Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.36-40. M. Hanefi Bostan, “I. Dünya Savaşında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 57, İstanbul, 1988, ss. 107-118.

Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından valiliklere gönderilmiştir. Talimatnamede sevk hızı, rahat ve güvenli gerçekleşmesi amaçlanmıştır. Bunun için sevk edilenlerin bir an önce en yakın istasyonlarda toplanarak tren ya da arabalarla belirlenen yere sevk edilmesi hedeflenmiştir. İlk önce hastalar, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar trenlerle sevk edilecek, korunmaları için jandarma da verilecektir. Sevk edilenlerin kampları devamlı kontrol altında tutulup, sağlık, güvenlik ve düzenlerini sağlamak için halk sağlığına dikkat edilecek, hastalara bakılacak ve yeni doğan bebeklerin tüm ihtiyaçları sağlanacaktır (Sezer 2011: 32). Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal etkisiz hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar tutuklanarak Divan-ı Harbi Mahkemesi'ne sevk edilecek ve en ağır şekilde cezalandırılacaklardır.

Osmanlı Devleti çeşitli sebeplerle iskâna tabi tuttuğu Ermenilerin, herhangi bir haksızlığa, zulme, eziyete ve işkenceye uğramamaları için önlemler almıştır. Buna rağmen Ermeniler, Osmanlı Devleti'ni sevkten dolayı "*Sözde Ermeni Soykırımı*" ile suçlamaktadır. İskân sırasında ölen Ermeni sayısı kesin olarak bilinmemektedir. Ermeni Diasporası sevk ve iskân sırasında ölenlerin sayısını abartmaktadır. Onlar, Osmanlı Devleti'nin 2 milyon Ermeni'yi öldürdüğünü iddia etmektedir. Zaten 1897'de 1.106.086, 1906'da 1.102.469 ve 1914 yılında ise Ermeni nüfusu 1.245.902 kişidir (Güran 1997: 23-25, Karpat 1985: 162-189). Bu da gösteriyor ki Ermenilerin nüfusu hiçbir zaman 2 milyona ulaşmamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti ile yaşamış olan Ermeniler bu süre zarfında herhangi bir iskâna tabi tutulmamış ve soykırıma uğramamıştır. Hatta Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Ancak sevk sırasında Ermenilerden bazıları ölmüş bu da soykırım olarak gösterilmiştir. Said Halim Paşa'ya göre; sonuçları vahim olacak olsa da Ermenilerin sevk edilmesi gerekliydi (Düzdağ 1991: 65-67).

Sadrazam Said Halim Paşa, 24 Ekim 1915'te Hariciye Nezareti'nden istifa etmiş, yerine Halil Bey getirilmiştir (Arar 1986: 200, İnal 2013: 1904). Said Halim Paşa, 1916'da yapılan İttihat Terakki Kongresi'nde tekrar genel başkanlığa getirilmiştir (Kuran 1959: 676, Bostan 2004: 557). Paşa, sadrazam olmasına rağmen genel işlerden kendisi haberdar edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişini Hariciye ve Dâhiliye Nezareti'nden sorumlu kişilerden değil de başkalarından öğrenmiştir. Daha

doğrusu Paşa yalnız bırakılmıştır (İnal 2013: 1907, Türkgeldi 1951: 125, Pekasil 1998: 16). Bunun üzerine Said Halim Paşa, Sadrazam olarak 3 yıl, 7 ay, 21 gün (Danişmend 2011: 434, Tunaya 1989: 24) görev yaptıktan sonra sağlık durumunu ileri sürerek 3 Şubat 1917’de görevinden istifa etmiştir (BOA. HSD. 15, g.s.n. 322 varak 5, BOA. DH. 27/13-6, Wasti 2008: 87). Padişah, Said Halim Paşa’nın istifasını kabul etmiş, bir gün sonra yani 4 Şubat 1917’de vezirlik rütbesi verilerek Sadrazamlığa Talat Bey getirilmiştir (İnal 2013: 1908). Said Halim Paşa’nın neden istifa ettiği konusunda çeşitli söylentiler vardır. İlki paşanın yaşlanmış olması ve biraz da unutkanlığı nedeniyle padişahın emirlerini yerine getiremez duruma düşmesidir (Türkgeldi 1951: 126). Lakin Padişah, Said Halim Paşa’yı çok severdi. Hatta torunu Behiye Sultan’ı Said Halim Paşa’nın küçük oğlu Ömer Halim Bey ile evlendirmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 180-3208, 1921: 1, Oransay 1969: 150,). Diğer bir görüş göre ise; Said Halim Paşa, Mısır hanedanına mensup bir Arap olması nedeniyle yaklaşmakta olan savaşta Arapları yatıştırmak ve onları Osmanlı tarafına çekmek için bu göreve getirilmiştir (Ahmad 1971: 228). İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Said Halim Paşa’nın tercüme-i halini yazarak, kendisine takdim ettiğinde Paşa, istifasıyla ilgili olarak; “*sorumsuz kişilerin devletin işlerine müdahale etmeleri ve bunların gayr-ı meşru hareketlerine son verilememesi yüzünden istifa ettim.*” (İnal 2013: 1907) satırlarını yazmıştır. Said Halim Paşa sadrazamlıktan istifa ettikten sonra Âyan azalığı görevine devam etmiştir (Lewis 1970: 224).

1.3. Sorgulanma, Tutuklanma ve Yargılanma Süreci

Said Halim Paşa sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra yalısına çekilerek, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu sorunlara çare bulmak için edindiği tecrübelerden hareketle bazı eserler yazmaya başlamıştır. Malta Mektupları ve yargılanması sırasında verdiği cevaplar hariç tutulursa on eserden çoğu 1917 ve 1918 tarihlidir. Bunlar; “*Meşrutiyet, Buhrân-ı Fikrîmiz, Buhrân-ı İctimâ’imiz, Buhrân-ı Siyasimiz, Taassub, İntitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye, İslamlaşmak, Mukallidliklerimiz*” adlı eserlerdir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 180-3208 1921, 1).

Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle birlikte I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi üzerine Sadrazam Talat Paşa 8 Ekim 1918'de istifa etmiş ancak bu durum 14 Ekim 1918'e kadar saklanmış, daha sonra Ahmet İzzet Paşa sadrazamlığa getirilmiştir (Simavî 1942: 169). 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra 3 Kasım 1918'de Talat, Cemal ve Enver Paşa'lar birlikte yurtdışına gitmişlerdir.³³ Padişah VI. Mehmet Vahdeddin, Said Halim Paşa'ya memleketi terk etmesini telkin etmişse de Paşa bunu reddetmiştir (Kutay 1968: 144-145). Aksine Said Halim Paşa, İttihat Terakki'nin dağılmakta olduğunu görünce Muhafazakâran Fırkası'nı kurmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır (Bostan 1992: 75). Bu firarlardan dolayı zor durumda kalan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, padişahın telkiniyle istifa etmek zorunda kalmıştır (Simavî 1942: 179). 4 Kasım 1918'de Âyan Meclisi'nin yedinci toplantısında I. Reis vekili Çürüksulu Mahmut Paşa verdiği bir tavrile, I. Dünya Savaşı sırasında yapılan ittifak antlaşmaları ile konuyla ilgili belgelerin yayımlanması, komisyonların kurulması ve mesullerin cezalandırılmasını istemiştir (Düzdağ 1991: 22, Sılan 1966: 2569-2570). Aynı toplantıda eski Sadrazam Said Halim Paşa da bir önerge vererek, kendisinin yargılanması için Divân-ı Ali'nin kurulmasını talep etmiştir (Sebülürreşâd Dergisi sayı:396-397, 1919: 80). Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Divân-ı Âli'ye verilmesi konusunda Divaniye (Irak) Mebusu Fuat Bey de 10 maddelik bir tavrile sunmuştur (Tunaya 1986: 65-70, Bayar 1967: 1653-1654). Meclis-i Mebusan'ın belirlediği bir komisyon tarafından sorgulamalar yapılmıştır. Bu komisyondan görevli memurlar tarafından 5 Kasım-21 Aralık 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir (Düzdağ 1991: 16).

Şeyhülislâm Hayri Efendi, Musa Kazım ile eski İâşe Nazırı Kemal Bey'in ve firar etmiş olan Talat, Enver ve Cemal Paşaların dışındaki bütün Harp Kabine üyelerinin sorgulanmaları gerçekleştirilmiştir (Bostan 1992: 77). İlk önce sorguya eski sadrazam ve Âyan azası Said Halim Paşa çekilmiş olup, sorgulamalarda³⁴ Fuat Bey'in 10 tavrile sorulmuştur (Ata 2005: 39). Said Halim Paşa sorgusunda bu 10 tavrile cevap vermiştir.

³³ 4 Kasım 1918 tarihli İkdâm gazetesi bu konuyla ilgili şu manşeti vermiştir: “Üç Paşa Daha Kaçtı”. Haberin içeriğinde ise Dâhiliye Nezareti'nin aldığı önlemlere rağmen Talat, Cemal ve Enver Paşaların kaçtığını yazmaktadır. Bkz. İkdâm gazetesi sayı: 1797, 4 Kasım 1918, s. 1.

³⁴ Bu sorgulama metni dönemin Vakit gazetesi tarafından neşredilmiş ve 1933 yılında da kitap olarak yayınlanmıştır. Bkz. *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, Vakit Matbaası, İstanbul, 1933, s. 246-333. Ayrıntılı bilgi için bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.313-330. Ayrıca bkz. *Said Halim ve Talat Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âliye Sevklere*, Meclis-i Mebusan Matbaası, İstanbul, 1918, s. 9-48.

Cevabında vakitsiz harbe girmediklerini, meclise doğru bilgi verdiklerini, harbi dirayetsiz ellere bırakmadıklarını, emir ve nizamlara itaat edildiğini, İtilaf Devletleri'nin suiistimallerine göz yummadıklarını, basına sansür koymadıklarını, çetelere göz yumulmadığını vb. ifadeler kullanmıştır (Tunaya 1986: 65-70).

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın istifasından sonra 11 Kasım 1918'de padişah tarafından Tefik Paşa sadrazamlığa getirilmiştir (Danişmend 2011: 98). İki gün sonra da İtilaf Devletleri İstanbul'a girmiştir (Türkgeldi 1951: 108, Balkaya 2005: 58). 25 Aralık 1918 tarihinde hükümet, Ermeni sevkine karışmış kişileri sorgulamak için tasarlanmış bir kararname yayımlamıştır (Jaeschke 1971: 174, Şimşir 1976: 36, Şeyhun 2010: 157). 21 Ocak 1919 tarihinde İngiliz Yüksek Komiserliği, Damat Ferit Paşa aracılığıyla Padişah Mehmet Vahdettin'den savaş sırasında İngiliz savaş esirlerine kötü muamelede bulunan suçluların cezalandırmasını istemiştir (Bostan 1992: 81). Bu eylemi 30 Ocak 1919'da aralarında Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit Yalçın, Emanuel Karasu, Mithat Şükrü Bleda, İsmail Canbulat, Tefik Rüştü, eski İzmir Valisi Rahmi gibi ünlü kişilerin de bulunduğu 30 İttihatçıyı tutuklatarak göstermiştir (Şimşir 2012: 80). Böylece İttihatçıların yakalanması için operasyon başlamıştır. Ayrıca bunlara Fransa'yı da eklemek gerekir. 12 Şubat 1919'da Fransa'nın İstanbul Yüksek Komiseri General Franchet D'Esperey, Osmanlı Hükümeti'nin bir grup Osmanlı aydını ve siyasetçisini işgalci güçlere teslim etmesini istemiştir. Bunların arasında Said Halim Paşa, Hayri Efendi, Hoca Ali Galip, Ömer Naci ve Yunus Nadi de vardır (Şeyhun 2010: 158). Bu durum üzerine hükümet, 1 Mart 1919 tarihinde bir kararname taslağı hazırlamıştır. Böylece eski kabine üyelerini yargılayabilecektir. Ancak padişah tarafından bu tasarı anayasaya uygun olmadığı gerekçesiyle imzalanmamıştır. Bunun üzerine Tefik Paşa Hükümeti 3 Mart 1919'da istifa etmiştir.

4 Mart 1919'da ise Padişah, Damat Ferit Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir (Türkgeldi 1951: 195, Lewis 1988: 1). Yeni kabinede çok sayıda Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi bulunmaktaydı. Bir gün sonra "*Türk savaş suçluları*" konusundaki İngiliz planı, Bâbıâli'ye verilmiştir. Sadrazam Damat Ferit, 8 Mart 1919'da bir kararname ile Divân-ı Harbi Örfi'nin kurulmasına karar vermiştir (Jaeschke 1971: 177). 9 Mart tarihinde, Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliği'ni ziyaret ederek İngilizlerin istediği gibi hareket edeceğini bildirmiştir. Damat Ferit Paşa Hükümeti, 10 Mart

1919'da savaş sorumlusu ve tehcir olayına karışanlardan aralarında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu 20 kişiyi tutuklatmıştır. Bu kişiler evlerinden alınarak Polis Müdüriyet-i Umumiyesi Dairesi'nde tevkif edilmiştir. Said Halim Paşa'ya göre bu tutuklama Kanun-i Esasi'ye aykırıdır (Sebîlürreşad Dergisi, sayı: 396-397, 1917: 80). Sonra da bunlar Harbiye Dairesi avlusunda bulunan Bekirağa Bölüğü'ne³⁵ getirilmiştir (Ertürk 1964: 202-203, Şimşir 2012: 90-91). Divân-ı Harbi Örfî Heyeti tarafından 8 Nisan 1919 tarihinde Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, Ermeni soykırımı iddiaları nedeniyle idama mahkûm edilmiş, iki gün sonrada idam edilmiştir (Karaca 2008: 286-287). Kemal Bey'in idamı halk tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştır.

Said Halim Paşa ve arkadaşlarının duruşmaları, 28 Nisan 1919 tarihinde Divân-ı Harb-i Örfî İdare Mahkemesi Reisi Ferik Nazım Paşa başkanlığında başlamıştır (İnal 2013: 1909-1910). İlk yargılananlar³⁶ arasında başta Said Halim Paşa olmak üzere çok sayıda nazır ve subay bulunmaktadır. Aralarında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu 5 kişi idamla yargılanmaktadır. 28 Nisan'da Mahkeme Başkanı Nazım Paşa, ilk olarak Said Halim Paşa'yı sorgulamıştır (Şimşir 2012: 108). Mahkeme sırasında Said Halim Paşa'nın avukatları Hasan Hayri Tan ve Celalettin Arif Bey de yanındadır (Bostan 1992: 85). Paşa ve diğer sanıkların hepsi, Ermeni sevkiyle ilgili yöneltilen iddiaları kesin olarak reddetmişlerdir. Mahkeme heyetinin içinde Ermeni hâkim de bulunmaktadır. 13 Mayıs günü Aşçıyan isimli bir Ermeni, Divân-ı Harbi Örfî'nin

³⁵ Bekirağa Bölüğü, Osmanlı Devleti'nin askeri hapishanesi olan, Beyazıt'ta Daire-i Umûr-u Askeri'ye ibaresi yazılı bir kapı ile girilen Hariciye Nezaretinin arkasına tesadüf eden iki katlı taş bir binadır. Önceleri “Eski Saray” adını taşıyan bu binaya daha sonraları Hassa Ordusu erkânı yerleşmiştir. II. Abdülhamid döneminde bu binaya “Bekirağa Bölüğü” adı verilmiştir. Ancak İhsan Birinci 'ye göre bu isim buradaki bölük komutanlarının birinden gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. İhsan Birinci, “Binbaşı Bekirağa Bölüğü”, *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 11, (Kasım 1976), s.92. Ayrıca bkz. Hüsameddin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Haz. Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964, s. 201.

³⁶ İlk yargılamayla ilgili Times gazetesi 3 Mayıs 1919 tarihinde şu manşeti vermiştir: “Eski Türk Nazırlarının Yargılanması ve Korkunç İddianame”. Haberin içeriğinde ise şu satırlara yer verilmiştir; “29 Nisan İstanbul Birlikçi Liderleri askeri mahkeme tarafından Adliye Nezaretinin büyük salonunda duruşma dün başladı. Eski Sadrazam Said Halim Paşa'da dâhil 12 kişi suçlanıyor; Eski Hariciye Nazırı Halil Bey, Eski Ankara mebusu İbrahim Bey, Talat Bey, İttihat Terakki Komitesi'nin merkez üyeleri; Mithat Şükrü, komitenin eski genel sekreteri; Cavit Bey, Ziya Gökalp, Üniversite Profesörü; Kemal, Eski Gıda Levazım Nazırı; Ahmet Şükrü, Eski Maarif Nazırı Rıza Bey, İttihat Terakki Komitesi üyesidir. Asıl suçları hala büyüktür. Fakat kusurlu olarak yargılanacaklardı. Said Halim ve onun kabine arkadaşları, Hâkimin sorduğu sorulara cevap vermekten kaçınmışlardı. Dün onların isimleri, yaşları ve statüleri verilerek hapsedilmişlerdi. Said Halim'in avukatı eski nazırların duruşmasında Askeri Mahkemenin yetkinliğine itiraz etti. Ardından mahkeme korkunç iddianameyi yüzlerine okudu. İsimleri, suçları, görevi kötüye kullanma suçlarıyla itham edilmişlerdi. Bunun yanı sıra Enver, Talat, Cemal, Bahaddin Şakir, Nazım gibi yurtdışına kaçanlar kişiler hakkında idam kararı verildi. Geriye Kalanlar için mahkûmiyet kararı çıkmış ve cezaevine gönderildiler.” Bkz. Times gazetesi sayı: 42090, 1919, 3.

sorgulama hâkimliğine atanmıştır (Şimşir 2012: 109, Bostan 1992: 85). 14 Mayıs 1919'da aralarında Said Halim ve Ali Fethi'nin (Okyar) de bulunduğu siyasi tutukluların kaldığı Bekirağa Bölüğü hapishanesini Mustafa Kemal (Atatürk) ve Rauf Bey (Orbay) ziyaret etmişlerdir (Balkaya 2005: 89, Atay-Soydan 1982: 123-124). 15 Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesi üzerine Yunan zulmünün yarattığı milli öfke, protestolara neden olmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkıp Milli Mücadele başlatması, mahkemenin Osmanlı ileri gelenlerinin “*Ermeni sevkinden*” dolayı mahkûm etmesini imkânsız hale getirmiştir. Durum böyle olunca mahkûmların serbest bırakılması veya Malta'ya sürülmesi gerekecekti. İngilizler ve Damat Ferit Paşa Hükümeti, İttihatçıları serbest bırakmayı göze alamamıştır (Bayar 1966: 1510-1514, Şimşir 2012: 93-96, İnal 2013:1909-1910). Çünkü serbest kaldıkları takdirde ya kendilerine engel olacaklar ya da Anadolu'daki Milli Mücadeleye katılacaklardı. 16 Mayıs'ta İzmir'in işgali nedeniyle oluşan baskılar sonucu hükümet istifa etmiştir. Üç gün sonra tekrar Damat Ferit Hükümeti kurulmuştur. Mayıs 1919'da Bekirağa Bölüğü'nde en az 250 kadar tutuklu vardı. Bunların hepsi mi Malta'ya götürülecekti? Ancak bu konuda bir hazırlık yoktu. Amiral Webb tarafından hızlıca 59 kişilik bir liste hazırlanmış ve bu listeden bir seçme daha yapılarak 19 kişi tehlikeli kimseler³⁷ olarak belirlenmiştir. Bu kişiler arasında Said Halim Paşa da bulunmaktadır (Şimşir 2012:121-122).

19 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'daki İngiliz yetkililer, Said Halim Paşa'nın da bulunduğu İttihatçı mahkûmların çoğunu Bekirağa Bölüğü'nden alıp Malta'ya sürmeyi düşünmüşlerdir (Bostan 1992: 86). Bu sıralarda Sadrazam Damat Ferit Paşa, mahkemenin ittihatçıları cezalandıramayacağını görünce hükümetin başına sıkıntı çıkarmalarından çekinerek, İngiliz yetkililerden bunları Malta'ya sürmelerini istemiştir (Bayar 1967: 1530, Şimşir 2012:125, Bilican 1988: 10). 23 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir miting yapılacağı duyurulmuştur. Sultanahmet'te toplanacak kitlenin, Beyazıt'taki Bekirağa Bölüğü'ne yürüyebileceğini düşünen İngiliz yetkililer, telaşa kapılarak harekete geçmiş, 22 Mayıs'tan itibaren

³⁷ Bu 19 kişinin adlarının karşısına birer “*yıldız*” (*) işareti konulmuştur. ‘Yıldızlara dikkat’ diye Ordu Komutanı uyarılmıştır. 59 kişinin içinde bu 19 kişi adeta “tehlikeli” kimselerdir. Said Halim Paşa dışında 19 kişilik listede yer alan kişilerden bazıları şunlardır: *Sabit Bey: Eski Sivas Valisi, Rahmi Bey: Eski İzmir Valisi, Abbas Halim Paşa: Eski Nafia Nazırı, Yunus Nadi Bey: Yeni Gün gazetesi sahibi, Kemal Bey: Eski İâşe Nazırı*. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, a.g.e. s. 122.

hapishanenin güvenliği için İngiliz ve Fransız askerler yerleştirmiştir (Şimşir 2012: 126, Ertürk 1964: 323-324). Böylece Bekirağa Bölüğü denetim altına alınmıştır.

1. 4. Said Halim Paşa'nın Sürgün Edilmesi

1.4.1. Limni Adası'na Nakli

İngilizler, 28 Mayıs 1919'da Osmanlı Hükümeti'ne haber vermeden Bekirağa Bölüğü'nde cezaevinde olan, aralarında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu 67 kişiyi, beş yük arabasına (İnal 2013:1911) bindirerek Galata Limanı'na götürmüşlerdir. İskelede Çarhlı (*Vater Viç*) isiminde bir vapur bulunmaktaydı. Ayrıca üç aydan beri İstanbul'da Arapyan Hanı'nda tutulan 11 kişilik Kars Şûrası üyeleri de dâhil edilmiştir. Limanda bulunan vapur iki saat sonra hareket etmiştir. Esirler, vapurla Sarayburnu açıklarında demirlenen Prencess Ena gemisine³⁸ aktarılmıştır (Sürmeli 2001: 110-111, Türkgeldi 1951: 218). Toplam 78 tutuklunun bulunduğu gemi 28 Mayıs 1919 gecesini Malta'ya doğru yola çıkmıştır. Bekirağa Bölüğü'nden alınan 67 kişi, hiçbir ayırım yapılmaksızın tek liste olarak sürülmüştür. Amiral Calthorpe, daha sonra bunları gruplara ayırmıştır. Said Halim Paşa'nın da dâhil olduğu 12 eski nazır ve politikacı, önde gelen tutuklulardır (Şimşir 2012: 133). Sürgün gemisi Çanakkale Boğazı'nı geçtikten sonra güneye doğru gitmekten yönünü kuzeye çevirmiştir. Gemi 29 Mayıs 1919 tarihinde Limni Adası'nın Mondros Limanı'na demirlenmiştir. Dışardan vapura birkaç İngiliz zabiti gelmiş ve o gece limanda beklemişlerdir. Ertesi cuma günü öğle zamanı birkaç zabıt ellerinde bir listeye gelmiştir (Sürmeli 2001: 113). Bu listede önde gelen tutuklu 12 kişi gemiden indirilmiş, römorka bindirilerek karaya bırakılmışlardır. Mondros'a bırakılan kişiler şunlardır(Şimşir 2012: 134): “*Abbas Halim Paşa, Prens Said Halim Paşa, Mithat Şükrü Bey, Halil Bey, Hacı Adil Bey, Ali Münif Bey, Ziya*

³⁸ Prencess Ena gemisine bindirilen mahkûmlara, geminin hareket etmeyeceği söylenmiş, mahkûmlar 10 saat kadar bekletilmiştir. Vapurdaki esirlerden haber alan yakınları, sandallarla vapura gelmişler, onların ihtiyaçlarını tedarik etmeye çalışmışlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Serpil Sürmeli, “Bekirağa Bölüğü'nden Malta Adası'na Ubeydullah Efendi'nin Anıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 17, Sayı:49, Ankara, 2001, ss. 107-118.

Gökalp, Kemal Bey, Şükrü Bey, Hüseyin Tosun Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, Mahmut Kamil Paşa.” Bunlar yedi ay önce mütarekenin imzalandığı Mondros’ta hapsedilmiştir. Bu 12 kişi Mondros Limanı’na bırakıldıktan sonra Prencess Ena gemisi yoluna devam ederek diğer tutukluları 2 Haziran 1919’da Malta Adası’na götürmüştür (Jaeschke 1971: 40).

Said Halim Paşa, diğer 11 arkadaşıyla birlikte Limni Adası’nda yaklaşık üç buçuk ay tutulduktan sonra Malta Adası’na götürülmüştür. Said Halim Paşa’nın Mondros esir kampında kaldığı süre içinde nasıl bir hayat yaşadığı hakkında kesin bilgi olmamakla beraber Ahmed Emin Yalman, Malta Adası’nda bir İngiliz subayından duyduğu ve anısında da yer verdiği Mondros esir kampı hakkında şunları yazmıştır:

“Adanın ıssız bir yerinde oluklu saçlardan yapılmış birkaç barakaya yerleştirilmişlerdi. Bu barakalar yüksek dikenli tellerle çevirili olup etrafında nöbetçiler dikilmişti. Güneş sac levhalar üzerine aksedince buraları birer fırına dönüyordu. Etrafta gölgesine sığınacak bir tek ağaç yoktu. Zaman cehennem azabı içinde geçiyordu. Etraf تنها idi. Dış âlemlerle temas da mümkün değildi. Adadaki Türk esirleri, Mondros sürgünlerine ait yiyecekleri dikenli tellerin yanına kadar getiriyorlardı. Bunlar oradan içeri sokmağa İngiliz erleri vasıtasıyla oluyordu. Sadece denizi görebiliyorlardı.”(Yalman 1970: 114).

Said Halim Paşa’nın Limni Adası’nda dış dünyayla herhangi bir bağlantısı olmayan bir yerde kötü şartlar altında bir mahkûmiyet hayatı yaşadığını gösteriyordu.

1.4.2. Malta Adası’na Nakli

Said Halim Paşa, üç buçuk ay Mondros’ta esir kampında kaldıktan sonra 22 Eylül 1919’da Malta Adası’na sürülmüştür³⁹ (Bostan 1992: 88). Bu arada İngilizler tarafından çok sayıda Türk tutuklu da bu adaya sürgün edilmiştir. Türklerin yanında

³⁹ Sürülme tarihiyle ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Şimşir’e göre 21 Eylül bkz. Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012, s. 134. Mithat Şükrü (Bleda), 29 Temmuz’da Malta’ya gönderildiğini yazmaktadır Daha geniş bilgi için bkz. Mithat Şükrü (Bleda), *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979, s. 130. Gotthard Jaeschke ise 18 Eylül’de Malta’ya gönderildiğini ifade etmiştir. Bkz. Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C.II, TTK., Ankara, 1989, s. 65. Ayrıca Ahmed Emin Yalman ise 25 Eylül 1919’da Malta’ya sevk edildiğini belirtmektedir. Bkz. Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt II, 1918-1919, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s. 113.

adada Rus muhacirleri, Almanlar, Bulgar ve Avusturya esirleri de bulunmaktadır (Yalman 1970: 116). Ayrıca İtilaf Devletleri'nin 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmesi üzerine çok sayıda milletvekili tutuklanıp, Malta Adası'na gönderilmiştir (Türkgeldi 1951: 259, Şimşir 2012: 463-465). Böylece ada Türk mahkûmların sürgün yeri olmuştur. Said Halim Paşa ve diğerleri, esirlerin kaldığı Polverista⁴⁰ Kampına yerleştirilmiştir. Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa ile Polverista Kampı'nın üçüncü katında Prenslerin Odası denilen yerde oturmaktaydılar (Yalman 1970: 122). Paşa'nın, Malta Adası'ndaki sürgün numarası ve itham edilen suçu şöyledir: “2755 numaralı Said Halim Paşa'ya itham edilen suçu Ermenilere zorbalık idi.” (Şimşir 2012: 134). Said Halim Paşa'nın Malta Adası'nda esir kaldığı süre zarfında kampta boş zamanlarında tenis, briç ve özellikle satranç oynar ve ud çalardı. Her gün izin verilen Times, Tan ve Maten gazetelerini okuyarak (Sürmeli 2001: 115) arkadaşlarıyla geçmişe dair siyasi konuşmalar yapardı. Paşa'nın kampta bazı sıkıntılar çekmiştir. Başta Said Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa olmak üzere diğer esirler maddi açıdan zor duruma düşmüşlerdir. Bu durumdan kurtulmak için Mısır'daki malların gelirlerinden her ay 100'er İngiliz lirası istemiştir (Arar 1986: 240). Fakat gelen paralara İngilizler el koymaktadır. Said Halim Paşa ve esirler Polverista Kampı'ndan Verdala Kışlası'na nakledilmişlerdir. Verdala Kışlası Polverista Kampı'nın yanında bulunan büyük bir binadır. Kendisi burada Eşref Bey (Kuşçubaşı) ile aynı katta kalmaktaydı (Yalman 1970: 116, Kutay 1968: 149).

Said Halim Paşa, ABD Başkanı Wilson ile İngiltere Başkanı Lloyd George'ye İngilizce, Fransa Başbakanı Monsiev Clemencea'ya da Fransızca olarak 38 sayfalık mektuplar⁴¹ yazmış ve bunları Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Eşref Sencer yardımıyla göndermiştir. Bu mektupların özetini Eşref Sencer hatıratında Cemal Kutay'a nakletmiştir (Kutay 1968: 165). Ancak gönderilen bu mektuplara cevap gelmemiş, yalnız Fransa Başkanı'na gönderilen mektubun kendisine ulaştığına dair resmi bir yazı

⁴⁰ Polverista Kampı, küçük subay ailelerinin oturmasına mahsus bir kışla olarak yapılmıştır. Kampta ikişerli, üçerli odalı daireler mevcuttu. Bkz. Yalman, a.g.e. s. 91.

⁴¹ Said Halim Paşa mektupların ortak söyleminde şunu ifade etmiştir: “Osmanlı İmparatorluğu'nu cihan çok arayacak ve onun elinden alınmış yerlerde kurulan kıfayetsiz, sunî devletler, ne idarelerine devdi ve emanet edilmiş halka, ne de devletler manzumesine faydalı, şerefli bir hizmet ifâ edemeyecekler, bu topraklar üzerinde hâkimiyet ve iftirak kavgası son bulmayacaktır. Günahın mes'ulleri de bu hakikatleri bilmeden veya unutmuş olarak hatayı irtikâb edenlerdi.” Daha geniş bilgi için Bkz. Cemal Kutay, “Said Halim Paşa'nın Malta'dan Başkan Wilson, Lloyd Corc ve Clemanso'ya Uyarma Mektupları”, *Tarih Sohbetleri*, Sayı: 8, İstanbul, 1968, s. 151-157.

gelmiştir (Bostan 1992: 97). İngiltere, tutukluları müttefik mahkemelerde yargılamak istediğinden tutukluların serbest kalma girişimlerini engellenmeye çalışmıştır. İngilizler özellikle adaya sürülen kişileri, Ermenilere soykırım yapmakla suçlasa da bunu kanıtlayacak hiçbir delilli bulunmamaktadır. Bu nedenle Amerikan arşivlerinden belge bulmaya çalışmışlar, fakat herhangi bir delil bulamamışlardır (Şimşir 2012: 288). Böylece günümüzde bile birçok uluslararası platformda dile getirilen sözde Ermeni soykırımı iddiaları kendiliğinden çürümüştür.

1.4.3. Malta Adası'ndan Serbest Bırakılması

Malta sürgünleri ile Ankara Hükümeti elindeki İngiliz esirlerin değiş tokuşu konusu ve girişimi ilk defa İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill tarafından 29 Mayıs 1920'de gündeme getirilmiştir. Churchill'in bu önerisi İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kabul edilmemiştir (Şimşir 2012: 423). Daha sonra birkaç defa bu konunun görüşülmesi kararı alınmışsa da başarılı olunamamıştır. Ancak iki taraf arasında esir değişimi temasları devam etmiştir. Esirlerin değişimiyle ilgili ilk diplomatik girişim, 10 Ocak 1921 tarihindeki I. İnönü Zaferi'nden sonra Ankara Hükümeti'nin, İstanbul Hükümeti'yle birlikte 26 Ocak 1921 tarihinde Londra Konferansı'na⁴² çağrılmasıyla başlamıştır (Sonyel 1991: 135). Konferansa, İstanbul Hükümeti adına Sadrazam Tevfik Paşa ile Ankara Hükümeti adına Hariciye Vekili Bekir Sami Bey katılmıştır. İki taraf arasında 16 Mart 1921 tarihli esirlerin değişimi ile ilgili antlaşmayı (Jaeschke 1989: 145, Şimşir 2012: 452), Ankara adına Bekir Sami Bey ve İngiltere adına Robert Vansittar imzalamıştır (Sonyel 1991: 135). Bu antlaşma ile 22 İngiliz esirine karşılık 64 Türk serbest bırakılmış⁴³ ve 54 kişi de muhakeme edilmek üzere Malta'da kalmıştır (Şimşir 2012: 73). Bu 54 kişinin Malta'da bırakılması ve sonrasında İngilizler tarafından yargılanması, egemenlik haklarına aykırı görüldüğünden Mustafa Kemal ve

⁴² Said Halim Paşa bütün esirler adına konferans öncesi kaleme aldığı şu dilekçeyi Müttefik Devletler Başkanlarına ulaştırmak üzere 4 Ocak 1921 tarihinde İsveç Konsolosluğuna vermiştir: “*Yüksek Konseyin kararıyla Malta'da sürgün bulunan Osmanlı siyasî mahpusları konseyin yakında toplanacağını haber almışlardır. Bu büyük haksızlığa son verilmesi için durumlarının Yüksek Konseye sunulmasını rica ederler.*” Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, a.g.e. s. 443-444.

⁴³ Serbest kalan 64 Türk eseri içinde yer alan kişilerden bazıları şunlardır: ‘*Said Halim Paşa, Ubeydullah Efendi, Mithat Şükrü Bey, Hacı Ahmet Paşa, Ziya Gökalp, Fahri Paşa, Ağaoğlu Ahmed, Cevat Paşa, Dr. Esat Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Fethi Bey, Hüseyin Cahit Bey, Ahmed Emin Bey'dir.* Bkz. Yalman, a.g.e. s. 190-192.

TBMM bu antlaşmayı onaylamamıştır. Antlaşmanın onaylanmaması üzerine İngilizler tepki göstermişlerdir. Antlaşma gereği 25 kişilik ilk Malta esirlerinin Roma'ya gönderilmesi gerekmektedir. Ancak Yunan ordularının Uşak yönünden yeniden saldırıya geçmeleri ve 25 Mart'ta Adapazarı'nı işgal etmeleri üzerine ümide kapılan İngilizler, Türk esirleri serbest bırakmaktan vazgeçmiştir. Ancak bu Türk esirlerin, 30 Mart 1921'de II. İnönü Zaferi'nin kazanılmasından sonra 12 Nisan 1921'de İngiltere Hükümeti'nin kararıyla serbest bırakılmaları Malta'ya bildirilmiştir (Şimşir 2012: 470). Ardından İngiliz makamları 64 Türk esirinden 40'nı bırakmaya karar vermiştir. Bu 40 kişi İtalya'ya gönderilecektir. 30 Nisan 1921 günü esirlerin Malta'dan yola çıkarılmaları kararlaştırılmıştır. Bunlar Malta'dan, İtalya'nın Toronto Limanı'na gönderilecektir. Yalnız maddi durumu iyi olan dört kişi 29 Nisan 1921'de kendi olanaklarıyla Malta'dan İtalya'ya gitmişlerdir. Bunlar İbrahim Saib Bey, Abbas Halim Paşa, Said Halim Paşa ile Hüseyin Cahit (Yalçın) idi (Şimşir 2012: 471). Diğer 33 kişi⁴⁴ ise 30 Mayıs günü Hibiscus ve Chrysanthemum adlı İngiliz gemilerine bindirilip İtalya'nın Toronto Liman'ında indirilmiştir (Şimşir 2012: 472). Ayrıca 6 Eylül'de adadan 16 kişi kaçmıştır. Bu kaçışlar esirlikten kurtulan arkadaşlarının yardımıyla gerçekleşmiştir. İngilizler daha sonra yapılan karşılıklı görüşmelerden sonra 25 Ekim 1921'de 59 Türk esirini serbest bırakmıştır (Yalman 1970: 213, Şimşir 2012: 501). Böylece Malta Adası'nda hiçbir Türk esiri kalmamıştır.

Said Halim Paşa, 29 Nisan 1921'de tahliye olduktan sonra Sicilya'ya, oradan da Napoli'ye gitmiştir. Bir müddet burada ikamet ettikten sonra Napoli'den (Akşam gazetesi sayı:1159, 1921: 2, Vakit gazetesi sayı:1442, 1921: 2) Roma'ya geçmiştir. Kendisi, kardeşi Abbas Halim Paşa ile aynı evde ikamet etmekteydi. Daha sonra kardeşi İsviçre'ye gitmiştir. Said Halim Paşa'nın esir arkadaşları İtalya'dan İstanbul'a dönmüşken, İstanbul ve İngiliz hükümetlerinin izin vermemesi nedeniyle paşanın kendisi dönememiştir. Aynı şekilde İngiliz işgali altında olan Mısır'a da gidememiştir (Şeyhun 2010: 162). Şimşir'e göre; Said Halim Paşa, Abbas Halim Paşa, Hüseyin Cahit Bey'in İstanbul'a dönme niyetinde değildiler ve Malta'dan kurtulduktan sonra Avrupa'da turistik geziye çıkmış gibiydiler (Şimşir 2012: 472). Hâlbuki Abbas Halim

⁴⁴ Bu 33 kişi bazıları arasında Ali Fethi Bey, Ubeydullah Efendi, Ziya Gökalp, İsmail Canbolat Bey, Hacı Ahmed Paşa, Fahrettin Paşa, Hacı Adil Bey, Halil Bey, Ahmed Şükrü Bey, Ağaoglu Ahmed vardı. Bkz. Ali Fethi Okyar, "Ali Fethi Okyar'dan Günlük Hatıraları (30 Nisan 1921-16 Ekim 1921)", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Haz. Fethi Tevetoğlu, C. XII, S. 16, Ankara, 1988, s. 116.

Paşa, İstanbul'a dönmüş ve Milli Mücadele'ye maddi açıdan yardımda bulunmuştur (Bostan 1992:104). Said Halim Paşa daha Malta Adası'ndayken İstanbul'a dönme niyetinde olduğunu belirtmiş, bunu da gerçekleştirmek için Sicilya'ya gidince müracaatta bulunmuştur. O tarihte Tevfik Paşa'nın Sadrazam sıfatıyla başında bulunduğu İstanbul Hükümeti'nce mahzurlu görülerek vatana dönmesine müsaade edilmeyeceği kendisine bildirilmiştir (İnal 2013:1912). Bunun üzerine Said Halim Paşa Roma'ya gidip yerleşmiştir.

II. BÖLÜM

2. SAİD HALİM PAŞA SUİKASTI VE SONRASINDAKİ GELİŞMELERİN OSMANLI BASININDAKİ YANSIMALARI

2.1. Said Halim Paşa'nın Roma'daki Hayatı

Said Halim Paşa, bir ay Napoli'de kaldıktan sonra Roma'ya gidip öncelikle şehirdeki Plaza Oteli'ne yerleşmiş, sonra da varlıklı bir aileye mensup olduğu için Roma'nın Yeni Mahalle (Via Eostollio) civarında yazlık bir evde ikamet etmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:180-3208, 1921, 1). Bu semtte daha çok aristokratlar ve zengin kişiler yaşamaktaydı. Said Halim Paşa orada bir konak kiralayarak yerleşmiştir (Şıracıyan 2006: 168). Konakta kendisine refakat eden ve aynı zamanda koruması olan Tevfik Azmi Bey'in⁴⁵ yanı sıra Zenci Bilal, İsviçreli hizmetçi kadın ve Napolili aşçı bulunmaktaydı (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:188-3216, 1921, 3). Said Halim Paşa, Roma'da insanlardan ve siyasetten uzak bir hayat yaşasa da dünya gündemini takip etmeyi ihmal etmemiştir. Günlerini daha çok ilmi çalışmalara ayırmış hatta şehit edildiği sırada hatıratının bir kısmını yazmıştır (Lazibona gazetesi sayı: 201, 1921, 1). Ayrıca suikast günü arabanın içinde iki büyük tablo çerçevesi bulunmuştur (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1088-11518, 1921, 2). Bu da Said Halim Paşa'nın siyaset dışında sanatla da ilgilendiğini göstermektedir.

Taşnak Partisi'nin Merkez Komitesi, Said Halim Paşa'nın da içinde bulunduğu İttihat Terakki Partisi'nin eski idarecilerinden Enver Paşa, Cemal Paşa, Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir, İsmail Canpolat ve eski Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'i gıyabında yargılayarak ölüme mahkûm etmiştir (Şıracıyan, 2006:141). Said Halim Paşa Malta'da

---

⁴⁵ Tevfik Azmi Bey, 1881'de İstanbul'da doğmuştur. Daha sonra Roma'ya giderek Said Halim Paşa'nın koruması olmuştur. Said Halim Paşa şehit edildiğinde 40 yaşındadır. Ayrıca Paşa'nın başkâtiplik görevini de yürütmüştür. Daha geniş bilgi için bkz. Vakit gazetesi, sayı: 1442 15 Aralık 1921, s. 2.

iken kendisine Ermeniler tarafından idama mahkûm edildiğini bildiren bir mektup gönderilmiştir (Gazigiray 1982: 547). Aynı şekilde Tevhid-i Efkâr gazetesinin 1 Ocak 1922 tarihli nüshasında da yayınlanan, İtalya'nın ünlü gazetelerinden biri olan Giornale D'italia gazetesinden aldığı haberde; Ermeni suikastçılar tarafından Said Halim Paşa'nın idama mahkûm edildiği bildirilmekteydi (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 203-3231, 1922, 2). Said Halim şehit edildikten sonra İtalyan polisi, bu mektupları aramış, fakat evi dâhil olmak üzere hiçbir yerde bulamamıştır. Ayrıca Said Halim Paşa'nın suikasta uğrayabileceğinden korktuğu yönünde rivayetler olsa da bunun doğru olmadığını Kutay şöyle belirtmektedir:

“Yaşım altmışa merdiven dayadı, muhteşem bir imparatorluk elimizde can verdi. Bu uğursuzluk şahsî bir günahım olmadığından vicdanım müsterihtir. Fakat ne de olsa o tehdit altındayken ve ben bu vatan-ı azize hizmet etmekten men edilmiş iken zaten ölü halinde değil miyim? Kader ne ise o olur. Belki daha hayırlısıdır. Şehadetin nevileri vardır. Cenap-ı Hak beni ve mesai arkadaşlarımı af buyursun. Tarih de hakkımızda insaf ile adl, hakkâniyet ve bî-taraf ile hüküm versin. Bundan sonra yegâne temennim ve emelim budur.” (Kutay 1982: 10275).

Said Halim Paşa Roma'da, kendi hükümeti döneminde Dâhiliye Nazırı olan ve kendisinden sonra Sadrazamlık makamına geçen Talat Paşa'nın 15 Mart 1921'de Berlin'de Tehleryan tarafından şehit edildiği haberini almıştır (Bostan 1992: 104, Terzioğlu 2005: 42). Paşa, çok yakın bir mesai arkadaşını kaybetmiş, haberi duyunca fazlasıyla üzülmüştür. Bu olay, Ermenilerin ilk suikast girişimi olmuştur.

Said Halim Paşa Roma'dayken birçok ziyaretçisi olmuştur. Ziyaret edenler arasında İzmit Milletvekili İsmail Ziya Bersis, Ali Fethi Bey ve Bekir Sami Bey vardır (Nevsal 1922: 241, Bülbül 2006: 97). Bekir Sami Bey'le yaptığı görüşmelerde daha çok Milli Mücadele'yi irdelemekte ve gönülden desteklemektedir. Mustafa Kemal Paşa, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ve Said Halim Paşa'dan Anadolu'ya silah gönderip elindeki mali kaynakları bu yönde kullanarak yardım etmelerini istemiştir. Bu isteğe karşılık Said Halim Paşa, o sıralar sürgünde olan İttihat Terakki Partisi'nin bazı idarecilerinin önce Anadolu'ya, akabinde Yunan ordusunun mağlup edilmesinden sonra İstanbul'a dönmelerine müsaade edilmesi şartıyla yardım edebileceğini bildirmiştir (Şıracıyan 2006: 156).

Koruması Tevfik Azmi Bey, Said Halim Paşa'nın Roma'daki hayatı hakkında şunları söylemiştir: “*Kendisi sabah erkenden kalkar, kahvaltısını yaptıktan sonra o dönemin gazetelerini okur, İtalyanca bilmiyordu. Ama daha çok İngiliz ve Fransız gazetelerini okurdu. Her gün saat bir buçukta araba ile şehirde bir gezinti yapmaktaydı.*” (Akşam gazetesi sayı: 1172, 1921, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 199-3227, 1921, 2). Paşa, yaptığı bu gezintilerde şehri daha yakında tanıma fırsatı yakalamaktaydı. Ayrıca şehir merkezinde eski dostlarıyla birlikte özellikle Türklerin daha çok tercih ettiği Villa Ballaria Cafesi'ne gitmekteydi. Muhtelif büro, mağaza ve bankalar dışında Roma'da bulunan hem Osmanlı hem de Ankara Sefarethanesi ve İtalyan Dışişleri Bakanlığı da ziyaret ettiği yerler arasında bulunmaktaydı (Şıracıyan 2006: 159).

2.2. Said Halim Paşa'nın Şehit Edilmesi ve Cinayetle İlgili İlk Haberleri

Said Halim Paşa, Roma'da yedi ay kalmış, oradaki hayata alışmaya çalışmıştır. Paşa koruması ile birlikte bir akşam yemekten sonra şehir merkezine gitmiş, çarşıda bir şeyler aldıktan sonra tekrar bir taksi tutarak eve dönmüştür. 6 Aralık 1921 Salı günü Said Halim ve Tevfik Azmi Bey'in içinde bulunduğu taksi, saat 17.30'da Piazza Galeno civarında Via Bartolomeo ve Via Eustachio Sokağı'nın teşkil ettiği köşede 18 numaralı evin önünde durmuştur (Ek 24). Tevfik Bey'in taksiden inerek şoföre para verdiği esnada katil, karşı evin bahçesinden taksinin içinde bulunan Said Halim Paşa'ya revolverle bir el ateş ederek Paşa'yı, sağ şakağından vurmuştur (Corriere Della Sera gazetesi sayı: 1250, 1921, 1, Akşam gazetesi sayı: 1159, 1921, 2, Vakit gazetesi sayı: 1442, 1921, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:182-3210, 1921, 1, İkdam gazetesi sayı: 8886, 1921, 1, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 11514, 1921,1, Hâkimiyet-i Milliye gazetesi sayı: 275, 1921,1, Nevsal 1922: 241, İnal 2013: 1912). Paşa vurulduktan sonra taksinin içinde yığılmış, aynı zamanda da bir adamın kaçtığı görülmüştür. Paşa'nın yakın koruması ve hizmetkârı saldırganın peşine düşerek Piazza Galeno Meydanı'na kadar takip etmişlerdir. Meydanın iki kola ayrılan Regina yolu ile karmaşık ve dolambaçlı altı caddesi vardı. Bu esnada 32 numaralı tramvay, kaçan saldırgan ve

kovalayanların arasına girmiştir. Katil de bu fırsattan yararlanıp kaçmıştır (Corriere Della Sera gazetesi sayı: 1250, 1921, 1).

Tevfik Azmi ve hizmetkâr, katili yakalamanın imkânsız olduğunu görünce hemen geri dönerek yaralanmış olan Said Halim Paşa'nın en yakın hastaneye götürülmesi hususunda taksiciye emir vermiştir. Said Halim Paşa'nın, hastaneye kaldırıldığı sırada yolda öldüğü söylenmişse de kendisi olay yerinde⁴⁶ hayatını kaybetmiştir (İkdam gazetesi sayı: 8890, 1921, 1). Said Halim Paşa'nın kafasına isabet eden mermi kafatasını delmiş, kafasının sağ tarafından girip sol tarafından çıkmıştır. Said Halim Paşa şehit edildiğinde 58 yaşındaydı.

Suikast haberini dünya kamuoyuna ilk duyuran İtalyan gazeteleridir. Times gazetesinin Milano muhabiri, gazetenin 7 Aralık 1921 tarihli nüshasında, İtalya'nın Secolo gazetesine dayanarak şu ifadeleri kullanmıştır: “*Eski Sadrazam öldürüldü*”, ardından şöyle devam etmiştir:

“Türkiye'nin eski sadrazamı Said Halim'in, bugün Roma'da suikaste uğradığını Secolo gazetesi ilan etti. Eski sadrazam öğleden sonra saat 5.30'da takside eve dönerken, taksi durduğu anda, bir evin önünde revolverle ona ateş açıldı. Mermi sadrazamın alınına isabet etti ve o, oturduğu koltukta yana düştü. Sürücü ve sadrazamın sekreteri, sadrazamın ciddi olarak yaralandığını gördükleri zaman onu en yakın hastaneye kaldırmaya karar verdiler, fakat o, yoldayken öldü.” (Times gazetesi sayı: 42897, 1921, 9, Ek 2)

Ayrıca günümüze kadar gelen İtalya'nın en popüler gazetesi olan Corriere Della Sera, 8 Aralık 1921 tarihli nüshasında cinayetle ilgili şu başlığı atmıştır: “*Sadrazamın Öldürülmesi ve Sebepleri Üzerine Varsayımlar.*” Haberin devamında ise şöyle bir yazı kaleme alınmıştır;

“Said Halim Paşa'nın dün gerçekleşen gizemli ölümü politik çevreleri derinden etkiledi, Türk prensin politik bir komplonun kurbanı olduğu ve katilin şehrimizdeki Ermeniler arasında aranması gerektiği düşünülüyor. Söylenene göre Sadrazam kaldığı Villa Masel'in önünde arabasındayken vuruldu. Yanında sekreteri Azmi Bey vardı...” (Corriere Della Sera gazetesi sayı: 1250, 1921, 1, Ek 3).

⁴⁶ İtalyan doktorların beyanına göre; Said Halim Paşa vurulur vurulmaz vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1907-11527, 24 Aralık 1921, s. 3.

Türk kamuoyunda ise Roma’da bir Türk’ün öldürüldüğü duyulmuştu, fakat gerek resmi kurumlarda ve gerekse halk arasında kimin şehit edildiği bilinmiyordu. Suikast haberini Türk halkına ilk duyuran Bosfor gazetesi⁴⁷ 8 Aralık 1921 tarihinde Roma’dan aldığı bir son dakika telgrafında şöyle deniliyordu:

“Roma’dan bildirildiğine göre bir şahıs meçhul eski Sadrazam Ali Paşa’yı katletmiştir. Ajansın notu: Ağleb-i ihtimal yanı büyük ihtimalle ismi geçen zat eski Sadrazam Said Halim Paşa olacaktır. Aynı gazete sonraki gün ise eski sadrazam Said Halim Paşa, araba ile bir gezinti icra ettiği esnada bir şahıs tarafından revolver ile öldürülmüş ve katil meçhuldür, henüz açıklama yoktur.” (Akşam gazetesi sayı: 1153, 1921, 1 Ek 4, Vakit gazetesi sayı: 1436, 1921, 1, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 180-3208, 1921, 1, Yeni Şark gazetesi sayı: 64, 1921, 1 Ek 5, İleri gazetesi sayı: 1383, 1921, 1, Anadolu Yenigün gazetesi sayı: 747-360, 1921, 1, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1082-11012, 1921, 1).

Haber Bosfor gazetesi dışında Ajans Havas ve Amerikan Ajansı’nda da görülmeye başlamıştır. Hatta Amerikan Ajansı suikast ile ilgili şöyle bir not düşmüştür: *“Eski Sadrazam Said Halim Paşa’nın Roma’da henüz hüviyeti tayin etmemiş bulunan bir Türk tarafından öldürüldüğünü bildirmektedir?”* (İleri gazetesi sayı: 1383, 1921, 1 Ek 6). Ancak bu ajansın haberini doğrulayacak hiçbir delil hatta bilgi bile yoktur. İstanbul Hükümeti, suikast konusunda Roma’daki Osmanlı Sefarethanesi’nden malumat istemiştir. Ayrıca Said Halim Paşa’nın şehit edildiğini Ankara Hükümeti’nin Paris diplomatik temsilcisi Ferit Bey (Tek) Ankara’ya şu telgrafla iletmiştir (Şimşir 2012: 308): *“Dünkü gazetelerden 7 Aralık Roma’dan alınan son telgrafta eski Sadrazam Said Halim Paşa’nın bir şahs-ı meçhul tarafından katledildiği bildiriliyor...”* Osmanlı Hükümeti’nin Roma Sefiri Osman Nizami Bey ise 12 Aralık 1921 tarihinde Hariciye Nâzırı Müşir Ahmed İzzet Paşa’ya konuyla ilgili şu telgrafi göndermiştir: *“6 Aralık 1921 tarih ve 458 târih ve 458 hususi numaralı telgrafname çâker-ânem zeylen ma’rûzdur. Sadr-ı esbak Said Halim Paşa’nın bir suikast neticesinde maktûlen vefat eylediğini ve katilin henüz derdest edilemediğini iş’âr eylemiş idim.”* (BOA. HR. SYS. Dn. 2469, Gsn. 41, V.1 Ek 1). Anadolu Ajansı da 9 Aralık 1921’de Roma’dan gelen bir

⁴⁷ *“Bir Yunan gazetesidir. Bu gazete Said Halim Paşa’nın katli gibi az çok görüntü yapacak bir haberin yalnız Bosfor tarafından haber alması diğer gazetelere ve ajanslar gibi daha kuvvetli vasıtalar istihbarattan böyle bir haberi duymamaları ve vermemeleri pek az mümkün olan bir şeydir.”* Daha fazla bilgi için bkz. Anadolu Yenigün gazetesi sayı: 747-360, 9 Aralık 1921, s. 1.

telgrafname ile Said Halim Paşa'nın katledildiğini bildirmekteydi (Anadolu Yeni gün gazetesi sayı: 748-361, 1921, 4). Böylece Said Halim Paşa'nın Roma'da katledildiği teyit edilmiştir.

Suikastın İstanbul ve Anadolu'daki basına nasıl yansıdığına bakıldığında; 9 Aralık 1921 tarihli Peyam-ı Sabah gazetesi, “*Said Halim Paşa'nın Katli Teyit Edildi*” başlığını atmıştır. Ardından konuyla ilgili şu habere yer vermiştir:

“Eski Sadrazam Said Halim Paşa'nın Roma'da bir suikast neticesinde telef ve katilinin firara muvaffak olduğu resmen teyit etti. Dün sabaha karşı gazetelerden biri adı geçen katiline dair Roma'dan şehrimize bir telgraf geldiğini yazdığı sırada ve hele evvela da buna gayr-ı sahih nazırıyla bakılmış fakat öğleden sonra Roma mümessilimiz Osman Nizamı Paşa'dan Bâbîâli'ye gelen resmî bir telgrafname artık sıhhat vüsukunda (doğrulama) şek ve şüpheye mahal bırakmamıştır...” (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1082-11012, 1921, 1 Ek 7).

Konuyla ilgili Vakit gazetesi 9 Aralık 1921 tarihinde yayınlanan nüshasında; “*Eski Sadrazam Said Halim Paşa Roma'da Şehit Edildi*” başlığını atmıştır. Ardından konuyla ilgili ilk suikast haberini veren Bosfor gazetesinden alıntı yapmış, sonrasında da Said Halim Paşa'nın biyografisine yer vermiştir (Vakit gazetesi sayı: 1436, 1921, 1 Ek 8). Tevhid-i Efkâr gazetesi muhabiri Hüseyin Hasanî suikastle ilgili “*Said Halim Paşa Şehit Edildi*” başlığıyla verdiği haberde; “*Roma, 7 Aralık Said Halim Paşa bu akşam Roma da köşkünün önünde şehit edildi*” ifadelerini kullanmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 180-3208, 1921, 1 Ek 9). Bir diğer gazete Yeni Şark gazetesi ise “*Said Halim Paşa Nasıl Öldürüldü?*” başlığı altında “*Eski Sadrazam Said Halim Paşa Roma civarında sayfiyesine araba ile giderken suikaste uğradığını ve bu suikastın son zamanlardaki suikastlerle alakadardır*⁴⁸...” ifadelerine yer verdiği haberinin devamı şu şekildedir:

“Bu sabah intişar iden Türkçe gazetelerin iktirabı Said Halim Paşa'nın da suikaste uğramasından dolayı üzüntüye neden olmuştur. Fi'l- hakika merhumun Harb-i Umumiye esnasında ifa ettiği rol her ne olursa olsun bu suretle temâdî iden suikastler pek ziyade lazım gelmiştir. Kaldı ki Said Halim Paşa mevk-i iktidarda bulunduğu

⁴⁸ Gazete, Said Halim Paşa suikastını 15 Mart 1921'de Berlin'de şehit edilen Talat Paşa cinayetiyle alakadar olduğunu iddia etmiştir. Bkz. Yeni Şark gazetesi sayı: 68, 9 Aralık 1921, s. 1.

müddet zarfında daha ziyade bir âmil-i itidal olmağa çalışmıştı.” (Yeni Şark gazetesi sayı: 68, 1921, 1).

İkdam gazetesinin cinayetle ilgili olarak 9 Aralık 1921 tarihli nüshasında, “*Said Halim Paşa Roma’da Katl Edilmiştir*” başlığı ile verdiği habere göre; eski Sadrazam Said Halim Paşa, arabayla gezinmekte olduğu sırada, bir şahıs tarafından katledilmiş ve katil kaçmayı başarmıştır (İkdam gazetesi sayı: 8884, 1921, 1 Ek 10). Aynı şekilde Hâkimiyet-i Milliye gazetesi suikastle ilgili 11 Aralık 1921 tarihli yayının ilk sayfasında “*Said Halim Paşa’nın Katli Teyit Ediyor*” şeklinde verdiği haberde; Said Halim Paşa’nın, Roma’da oturduğu köşk karşısında henüz hüviyeti anlaşılamayan bir adam tarafından katledildiği ve katilin kaçmayı başardığını yazmaktaydı (Hâkimiyet-i Milliye gazetesi sayı: 275, 1921, 1 Ek 11). Said Halim Paşa’nın şehit edilmesiyle ilgili haberler genellikle dönemin Osmanlı ve yabancı gazetelerinin ilk sayfalarında yer almıştır.

2.3. Suikastın Ayrıntıları

Said Halim Paşa suikastının üzerinden günler geçtikçe konuyla ilgili daha fazla araştırma yapılmış, Osmanlı ve yabancı basında cinayetle ilgili önemli ayrıntılara yer verilmiştir. Suikastın nasıl ve nerede yapıldığı ile ilgili ilk ayrıntılı haber, Tevhid-i Efkâr gazetesince “*Said Halim Paşa’nın Şehadeti Etrafında*” ve “*Said Halim Paşa Nasıl Vuruldu? Katil Hala Bulunamadı*” başlığıyla verilmiştir. Haberde; İtalyan polisi Said Halim Paşa’yı silahla katleden şahsın hüviyetini teyit için tahkikata devam ediyorsa da henüz katil yakalanamadığı ve katilin bir Ermeni olduğunun tahmin edildiği belirtilmiştir. Suikast, akşam üzeri 17.30 doğru yani oldukça karanlıkta meydana gelmiştir. Merhum, Tefik Bey ile takside bulunmaktadır. Via Bartolomeo ve Via Eustachio Sokaklarının birleştiği köşede bir şahıs, eski sadrazamın üzerine ateş ettikten sonra koşmaya başlamıştır. Silah sesine koşanlar tarafından takip edilmiş olmasına rağmen yakalanamamış ve kaçmayı başarmıştır. Said Halim Paşa bir hastaneye nakledildiği sırada hayatını kaybetmiştir. Jurnal Durian gazetesi de aynı şekilde haber yapmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 182-3210, 1921, 1-3).

Suikastın ayrıntısı hakkında bilgi veren bir diğer gazete ise Yeni Şark gazetesidir. Bu gazete 12 Aralık 1921 tarihinde Roma mümessili Osman Nizami Paşa'dan Bâbüâli'ye bir telgrafname gelmiştir. Telgrafnamede; Said Halim Paşa'nın Roma civarındaki evine taksiyle giderken suikasta uğradığını ve bu suikastın da son zamanlarda meydana gelen gelişmelerle alakadar olduğunu bildirmektedir. Said Halim Paşa, altı ay evvel Malta'dan tahliye edildiği zaman kardeşi Abbas Halim Paşa ile Roma civarında bir konak kiralayarak orada ikamet etmeye başlamıştır. Katilin uzun müddet hazırlıklar ve incelemelerde bulunduktan sonra müsait bir zamanda suikastı icra ettiği anlaşılmaktadır. Hatta katilin, Said Halim Paşa'nın oturduğu konağın karşısında bir ev kiraladığı ve bir de ortağı olduğu yazılmıştır. Suikast sırasında katilin şapkasını düşürdüğü ve cinayetten sonra diğer ortağının yerdeki şapkayı alıp ortadan kaybolduğunu ifade etmiştir (Yeni Şark gazetesi sayı: 68-72, 1921, 1). Gazete onların kaçabilmesi için kendilerine bir otomobil de verildiğini belirtmişse de bu bilgi teyit edilememiştir.

Peyam-i Sabah gazetesine göre; suikast, öğleden sonra saat 17.30 dolaylarında Via Bartolomeo ve Via Eustachio Sokaklarının teşkil ettiği bir köşede meçhul bir şahıs, revolverini eski sadrazamın üzerine boşaltmış ve isabet eden mermiye müteakip kaçmaya başlamıştır. Gürültüye koşanlar tarafından katil takip edilmiş olmakla beraber yakalanamamış ve kaybolmuştur (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 11514, 1921,1). Akşam gazetesinin haberi ise şu şekildedir:

“Galeno Meydanı civarında Via Bartolomeo ve Via Eustachio Sokağında feci bir olay olmuştur. Akşam saat 6'ya geliyordu. Sokak tenhaca ve bilhassa az ışıklandırılmıştı. İki kişiyi taşıyan bir taksi 18 numaralı konağın önünde durdu. Yolculardan daha genç olan taksi parasını vermek üzere aşağıya indi. Bu sırada boğuk bir silah sesi duyuldu. Taksinin içinde oturan adam sağ tarafa eğildi. Bu sırada birisinin kaçtığı görüldü. Maktulün arkadaşı saldırganın arkasından atıldı. Fakat oradaki sokaklar katilin yakalanması ve takip edilmesi mümkün değildi, katil hızlıca ara sokaklarda izini kaybettirdi.” (Akşam gazetesi sayı:1159, 1921, 2).

Times gazetesinin verdiği habere göre; Said Halim Paşa hayatına suikast edileceğinden korkarak ikamet ettiği otelden⁴⁹ çıkmış ve Roma'da yeni mahallede bir konağa yerleşmiştir. Nadiren sokağa çıkar, çıktıkça da resmî kurumları ziyaret eder ve sanat galerilerini izlemekle vakit geçirirdi.

O dönemde İtalya'nın en itibarlı gazetesi olan II Messaggero gazetesinin 7 Aralık 1921 tarihli nüshasında, katilin firar ettiği sırada kendi şapkasını düşürdüğü, ikinci bir şahsın o şapkayı yerden kaldırdığı belirtilmiştir. Bu ikinci şahıstan hiçbir iz yoktur. Sadece biri, şapkayı kaldıran delikanlının koyu renkte bir elbise giymiş olduğunu ifade etmiştir. O, Said Halim Paşa'nın ikametgâhından biraz uzakta bulunan ortağına katılmıştır (Vakit gazetesi sayı:1458, 1921, 2, Yeni Şark gazetesi sayı:88, 1921, 2, İkdâm gazetesi sayı: 8904, 1921, 2). Bu da katilin cinayeti tek başına planlamadığını, cinayetin organize bir şekilde yapıldığını göstermektedir.

Suikast sırasında Said Halim Paşa'nın yanında bulunan ve bizzat cinayete tanık olan koruması Tefvik Azmi Bey ve taksici cinayete ilgili şunları söylemiştir;

“Katil birinci sınıf nişancı idi, çünkü kurbanı derhal kaçabilecek derecede uzun bir mesafeden ve ilk kurşun ile vurdu. Şayan-ı dikkat tafsilat: katil hareketinin tevliyet ittiği heyecan içinde şapkasını düşürmüş, fakat bazılarının ifadesine nazaran giri elbiseli hamil bir delikanlı, müthiş bir iz teşkil edecek olan bu yerdeki şapkayı alarak kaçmıştır. Her türlü ihtimale nazaran iki ortak cürm bu noktada gizlenmiş olup katilin ika'nı müteakip her biri muhtelif istikametlerde firar etmişlerdir.” (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 185-3212, 1921, 1, İkdâm gazetesi sayı: 8889, 1921, 1, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1087-11517, 1921, 1).

Bir başka İtalyan gazetesi olan Corriere D'italia gazetesine göre, bu olay bütün teferruatıyla tertiplenmiş olup, bireysel bir girişim değildir ve cinayette birçok otomobil de kullanılmıştır. Bu suretle takip zorlaşmış ve katil kaçırılmıştır. Diğer bir rivayete göre de yabancı bir telaffuzu olan iki şahıs, Paşa'nın hakikaten katledilmiş olup olmadığını anlamak için suikasttan sonra maktulün ikametgâhına gitmiş ve Paşa'nın

⁴⁹ Bu otel, büyük ihtimalle Said Halim Paşa'nın Roma'ya geldiğinde kaldığı Palace Oteldir. Daha fazla bilgi için bkz. Şıracıyan, a.g.e. s.161.

öldüğünü cevabını alır almaz seri adımlarla uzaklaşmışlardı⁵⁰ (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1090-11520, 1921, 2).

Basında suikastın nasıl gerçekleştiği ile ilgili çokça habere yer verilmiştir. Ayrıca suikastı kimin yaptığıyla ilgili bazı iddialar ortaya atılmıştır. Mesela İtalya'nın İİ Paza gazetesine dayanarak Tevhid-i Efkâr gazetesi, 30 Aralık 1921 tarihli nüshasında konuyla ilgili şöyle bir manşet yapmıştır; *“Said Halim Paşa'nın Katili Talat Paşa'yı Şehit Eden [Tehleryan] Mi? ”*. Haberin devamı ise şu şekildedir: *“Talat Paşa geçen sene ibtidasında hemen hemen aynı şartlarda Berlin de katledilmişti. Kurban-devran iden bir şayıya nazaran Said Halim Paşa'nın katili dahi Talat Paşa'yı katleden Tehleryan'dır.”* Ayrıca gazete Tehleryan'ın fotoğrafını bile yer vermiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 201-3229, 1921, 1, Akşam gazetesi sayı: 1174, 1921, 2, Vakit gazetesi sayı: 1458, 1921, 2, Yeni Gün gazetesi sayı: 766-379, 1922, 2, Hâkimiyet-i Milli gazetesi sayı: 294, 1922, 1). Daha önce 15 Mart 1921'de Talat Paşa'yı Berlin'de Tehleryan şehit ettiğinden Said Halim Paşa'yı şehit edenin de Tehleryan olduğuna bazı gazetelerde yer verilmiştir.

2.4. İtalyan Polisinin Cinayeti Soruşturması

Said Halim Paşa'nın Roma'da şehit edilmesinin ardından basından takip edebildiğimiz kadarıyla suçluların yakalanması için özellikle Roma'da yoğun kovuşturmalar yapılmış ve birçok kişi sorguya çekilmiştir. Suikasttan sonra İtalya polisi suikastı araştırmak için olay mahalline giderek tahkikata başlamış, olay yerindeki delilleri toplamaya çalışmıştır. Ancak katilin suç ortağı, katilin olay yerinde düşürdüğü şapkayı ve biraz ilerisinde de paltosunu kaldırdığından polis için yeterli delil kalmamıştır. Bu yüzden polis, görgü tanıklarının ve Said Halim Paşa'nın maiyetinde çalışanların sorgulanmasıyla işe başlamıştır. İtalyan polisi, Said Halim Paşa'nın koruması Tefik Bey, taksici, Arap Bilal, İsviçreli hizmetçi kadın ve Napolili aşçı, Roma'daki Türk ve Ermenilerle eski münasebeti bulunan Kont Mass ve fabrikatör

⁵⁰ Bu bilgileri, cinayeti işleyen Arşavir Şıracıyan, *“Bir Ermeni Teröristin İtirafı”* adlı eserinde de doğrulamıştır. Bkz. Şıracıyan, a.g.e. s.185-187.

Miller'ı sorguya çekmiştir. Bunlardan başka San Nikola ve Atlenito Sokağında ikamet eden Ermeni Mektebi Müdürü sorguya alınmıştır. (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1090-11520, 1921, 2, Akşam gazetesi sayı:1161, 1921, 1, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 188-3216, 1921, 3, Yeni Şark gazetesi sayı: 75, 1921, 2). Osmanlı basını bu gibi bilgileri, İtalya'nın Corriere Della Sera ve Corriere D'italia gazetelerine dayandırmaktadır.

Portapoba Komiseri Laki idaresinde ilk sorgulanan Tevfik Azmi Bey'dir. Tevfik Azmi Bey ifadesinde olayı şu şekilde anlatmıştır;

“Her gün saat 13. 30'da taksi ile Roma'da bir gezinti yapmıştır. O günde yemekten sonra birlikte şehirde dolaştıktan sonra taksi ile eve dönerken evin önünde taksi durmağa hazırlandığı sırada suikast meydana geldi. Kurşun Paşa'nın başına sağ taraftan girerek sol taraftan çıktı. İleri doğru eğilmemiş olsaydım katilin kurşunu bana da isabet edecekti. Hemen taksiden atlardım, sokak kalabalık ve adamın elinde rovelver olduğu halde arkasına bakarak ve revolveri bana yönelterek kaçmıştır. Ben kovaladım, kimse, bu kaçan adamı tutmağa teşebbüs etmedi. Doğrusu ben de fazlasıyla korktum. Nihayet katil, o civarda bulunan ve kendisini bekleyen bir otomobile binerek kaçtı. Katili görsem tanırım. Kısa boylu, esmer, siyah bıyıklı bir adamdır. Katil Ermeni olduğuna şüphe yoktur, Polis Amiri bana birçok adam gösterdi. Fakat gösterdiği adamlar arasında katil yoktu. İlaveten Said Halim Paşa siyasi bir cinayete kurban gitmiştir. Kendisi Genç Türk Fırkasına mensup idi. özellikle Ermeniler dost değil idiler ve bunun için zannederim ki katil bir Ermeni olsa gerektir.” (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1087-11517, 1921, 3, Akşam gazetesi sayı: 1172, 1921, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 199-3227, 1921, 2, İkdâm gazetesi sayı: 8903, 1921, 3, Vakit gazetesi sayı:1442, 1921, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:186-3214,1921, 3, İkdâm gazetesi sayı: 8890, 1921, 1).

Tevfik Azmi Bey'in bu beyanati⁵¹ birçok gazetede yayınlanmıştır. Bu ifadesinden dolayı Ermeniler tarafından tehdit mektupları alacağını da söylemiştir. Hâlbuki kendisi kötü söylemde bulunmamıştır (Akşam gazetesi sayı: 1172, 1921, 2). Daha sonra taksici⁵² ifade vermiş ve olayı şöyle nakletmiştir:

⁵¹ Tevfik Azmi Bey beyanatın aynısını mektup olarak bir dostuna da göndermiştir. Beyanatta suikastı anlatmaktadır. Ayrıca bu mektup birçok gazetede de yayınlanmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Akşam gazetesi sayı: 1172, 27 Aralık 1921, s. 2.

⁵² Taksicinin kim olduğu ve isminin ne olduğu konusunda gerek gazeteler ve gerekse kaynaklar bilgi vermemektedir. Gazetede sadece verdiği ifade bulunmaktadır.

“Said Halim Paşa ile dostunu bir iş için Tomazzol Sokağına götürmüş ve eve geri dönüyordum. Viasitaki Sokağından geçtim, kimse yok idi. Birdenbire sokağın ortasında 18 numaralı hanenin önünde bir delikanlı gördüm. Bu delikanlı arabaya yaklaştı, cebinden bir revolver çıkardı ve Prens üzerine boşalttı. Firar ediyorken bu esnada bir feryat işittim. Arkama baktım, Prens sırt üstü arabanın içine düşmüş idi. Dostunun ismini yâd ederek yardım isteğinde bulunuyordu. Dostu hemen yaralının yanına koştu. Ben de derhal yaralının hastaneye naklinin daha uygun olacağını söyledim. Katil esmer, siyah bıyıklı genç bir adamdır.” (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1087-11517, 1921, 3).

Taksicinin bu söylemleri Tefvik Azmi Bey’in ifadesiyle örtüşmektedir. Taksiciden sonra ifade veren İsviçreli kadın hizmetçi de merhumun zaman zaman Müslüman devlet adamlarını kabul ettiğini, bunun dışında ziyaretçiye kapalı olduğunu ve cinayeti görmediğini ancak silah sesi duyduğunu ifade etmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 182-3210, 1921, 1, Hâkimiyet-i Milli gazetesi sayı: 277, 1921, 1).

Daha sonra diğerleri ifade vermişlerse de suikastla ilgili herhangi bir ipucuna rastlanmamıştır. Ayrıca polis, suikastın gerçekleştiği zaman Roma’daki otel ve pansiyonları aramış, orada bulunan şüpheli yabancılar hakkında incelemeler başlatmıştır. Roma Savcı Muavini ve İtalyan polisi, beraberinde Osmanlı Devleti’nin Roma Sefiri Gani Basri Bey ile maktulün ikametgâhına gitmişler, cinayetle ilgili yaptıkları ev aramasında birçok vesikalar, mektuplar ile şifreli telgraflar bulmuşlardır. Ancak bunların arasında cinayeti aydınlatacak hiçbir ipucu yoktur. Bazı ifadelerde Said Halim Paşa’nın kendisine yönelik bir suikast olabileceğine dair bir mektup aldığı belirtilmişse de aramalarda böyle bir mektuba rastlanmamıştır (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1097-11527, 1921, 3).

İtalya polisi, Said Halim Paşa’nın katilinin kimliğini ortaya çıkartacak şekilde bilgi veren herkese 30.000 Lire verileceğini bildiren bir ilan vermiştir (Şıracıyan 2006: 192). Bu ilan Roma’daki sokak ve caddelere asılarak halka duyurulmuştur. Ayrıca İtalyan polisi suikastla ilgili 5 yabancıyı aramaktadır (Vakit gazetesi sayı: 1438, 1921, 1, İkdâm gazetesi sayı: 8886, 1921, 1, Hâkimiyet-i Milli gazetesi sayı: 277, 1921, 1). Bunların kimliklerinin belirlenip yakalanması için çalışmalar başlatmıştır. Şüpheler daha çok Ermeniler üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Hatta Avantı gazetesine göre Roma’da

bulunan birçok Ermeni, polis tarafından sorguya çekilmişse de bu sorgulamalardan bir netice çıkmamıştır. Polis diğer şehirlerde de geniş çapta araştırmalar yapmaktaydı. Bunun dışında Osmanlı ve Ankara Sefareti suikastın aydınlatılması için diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Ankara'nın Roma Sefiri ile Roma Polis Müdürü Dubar Nardinov bir mülakat da yapmışlardır. Ancak bu mülakatta Polis Müdürü, Sefire, cinayetle ilgili ellerinde herhangi bir ipucunun olmadığını söylemiştir. (Akşam gazetesi sayı: 1161, 1921, 1, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1090-11518, 1921, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 188-3216, 3, Yeni Şark gazetesi sayı: 75, 1921, 2). İtalyan polisi tüm çabalarına rağmen suikastla ilgili delil oluşturacak herhangi bir belge ve bilgi bulamamıştır. Ayrıca İtalyan polisinin suikastı aydınlatmasına yardımcı olması için İstanbul polisinin başında olan Eşref Bey⁵³ ile bazı memurlar Roma'ya gitmişlerdir (Şıracıyan 2006: 199).

Osmanlı basınında yer alan bir haberde; İtalya polisinin, Said Halim Paşa'nın katilinin bir Bulgar genci olduğunu ayrıca bu gencin polis tarafından yakalandığı belirtilmiştir. Bu genç bir kunduracı dükkânında sekiz çift ayakkabı ısmarlamakla meşgul iken gözaltına alınmıştır. Alıkoyma esnasında Bulgar gencin üzeri aranmış ve iki yüz bin İtalyan Lire bulunmuştur. Adam bu paraların ne suretle üzerinde bulunduğu sorusuna cevaben birtakım çelişkili ifadeler vermiştir. Ayrıca Bulgar genci İtalya'ya niçin geldiğini burada ne işle meşgul olduğunu da bir türlü anlatamamış ve bu hususta sorulan sorular karşısında derin bir şaşkınlık göstermiştir. Bu ifadeler Bulgar gencin, Said Halim Paşa'yı katletmek üzere para ile tutulmuş bir katil olduğu şüphesini uyandırmıştı (Tercüman-ı Hakikat gazetesi sayı: 14641, 1922, 1 Ek 12, Vakıf gazetesi sayı: 1465, 1922, 2, İleri gazetesi sayı: 1412, 1922, 2, Anadolu'da Yeni Gün gazetesi sayı: 771-385, 1922, 2). Ancak sorgulama derinleştikçe bu Bulgar gencin suikastla hiçbir ilgisi olmadığı anlaşılmıştır. Yine Arşavir Şıracıyan hatıratında bu hususla ilgili şunları söylemiştir:

“Polisin sorgulamaya aldığı genç bir Ermeni papazından da söz etti. Yetkililer mevcudiyetimden haberdar değillermiş gibi görünüyordular. Suikast haberi gazetelerde hala yer alsa da ikinci plana düşmüş durumdadır. Bu arada bazı makalelerin beni

⁵³ Eşref Bey, İstanbul emniyetinde polis memurudur. Özellikle Ermenilerin faaliyetleri ve cinayetleri konusunda uzman olan ve pek çok cinayeti aydınlatan, yaklaşık 40 yaşlarında bir kişidir. Daha fazla bilgi için bkz. Şıracıyan, a.g.e. s. 70.

tedirgin ettiğini söylemek istiyorum. Bunlardan birinde suikastçının yakalanmasının an meselesi olduğu yazıyordu. Bir diğer gazeteyse çok daha ürkütücü bilgiler vermekteydi. Gazeteci, Paşa'nın malikânesinin önünde bir kızın refakatinde genç bir delikanlının sıklıkla görülmüş olduğundan söz etmekteydi. Sözü geçen adam aranan katil, yanındaki kız ise muhtemelen yardımcıydı.” (Şıracıyan 2006: 204).

Polisin tüm girişimlerine rağmen katili yakalamak bir yana cinayetle ilgili herhangi bir ipucu bile elde edilememiştir. Ancak İtalyan polisi katili yakalamak için cinayeti soruşturmaya devam etmiştir.

2.5. Said Halim Paşa'nın Katil Zanlısının Ermeni Olduğu İddiası

Said Halim Paşa, suikasta uğradıktan sonra hemen hemen tüm gazeteler suikastın, Ermeni teşkilatı tarafından tertiplendiğini iddia etmişlerdir. Sadece Osmanlı basını değil İtalyan gazeteleri de suikastın perde arkasında Ermenilerin olduğunu, hatta bazı gazeteler daha da ileri iddialar ortaya atarak 1913-1917 yılları arasında Harbiye Nazırlığı'nın başında bulunan Enver Paşa'nın da cinayete kurban gideceğini yazmışlardır. Bununla ilgili Vakit gazetesi, 11 Aralık 1921 tarihli nüshasında, “*Katilin Ermeni Olduğu Zannedilmektedir* ” diye bir başlık atmıştır. Bu gazete ileri ki günlerde yine Times gazetesine dayanarak Said Halim Paşa'nın büyük ihtimalle bir Ermeni tarafından katledildiğini yazmıştır (Vakit gazetesi sayı: 1438, 1921, 1). Ayrıca gazete haberinin devamında katilin, Osmanlı Devleti aleyhinde suikastlar tertip eden Teşkilat-ı Mahsusa'ya dâhil olduğunu ifade etmiştir (Vakit gazetesi sayı: 1447, 1921, 2). Ancak katilin isminin ne olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. Aynı gazete bu sefer İtalya'nın İl Paza gazetesine dayanarak katilin bir Ermeni olduğunu yazmıştır.

Tevhid-i Efkâr gazetesinin 20 Aralık 1921 tarihli nüshasında, Said Halim Paşa'nın Ermeni sevkinden sorumlu tutulduğu için bir Ermeni tarafından şehit edildiği haberi yer almıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 181-3209, 1921, 1). Gazete konuyla ilgili şöyle bir başlık atmıştır: “*Said Halim Paşa'nın Katili Bir Ermeni'dir*”. Haberin devamında ise İtalya'dan gelen bir şahsın verdiği bilgiye göre katil, İttihat Terakki Cemiyeti üyeleri ve I. Dünya Savaşı sırasında hükümette bulunan nazırların öldürülmesi

görevi verilen bir Ermeni Cemiyetine üye idi. Bosfor gazetesi de Said Halim Paşa'nın Roma'da şehit edilmesinden sonra Enver ve Cemal paşaların da bu suretle katledileceğinden bahsetmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 191-3219, 1921, 3). Nitekim Said Halim Paşa'nın cinayetinden yedi ay sonra 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Cemal Paşa ve iki yaveriyle birlikte suikasta uğramıştır⁵⁴. Bir ay sonra da yani 4 Ağustos 1922'de Enver Paşa, Tacikistan'da Bolşeviklerle mücadele ederken çatışma sırasında vurularak şehit edilmiştir. Gazetelerde Enver Paşa'nın, savaş sırasında ölmeseydi Ermeniler tarafından öldürüleceği iddia edilmiştir. Özellikle Bosfor gazetesinin verdiği bilgiler suikastların Said Halim Paşa'yla sınırlı kalmayacağını göstermiştir.

Yine Tevhid-i Efkâr gazetesinin 25 Aralık 1921 tarihli nüshasında şöyle bir başlık atılmıştır: “*Said Halim Paşa'nın Katili Ermeni'dir*”. İtalya gazeteleri Said Halim Paşa'nın Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi kararıyla, bir Ermeni tarafından katledildiğini ve katilin henüz tutuklanmadığını yazmaktaydı (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 196-3224, 1921, 3, İleri gazetesi sayı: 1399, 1921, 2, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 11528, 1921, 2). Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi'nin, suikast emirini verdiği söylene de gerçekte emir, İstanbul'dan çıkmıştır. Suikastı işleyen A. Şıracıyan'a, 27 Mart 1920 tarihinde infaz bürosundan verilen ilk suikast listesinde, Polis Memuru Vaha İhsan Bey vardır. İstanbul'da ilk cinayetini işledikten sonra A. Şıracıyan Erivan'a gitmiş, orada kendisine verilen suikast listesiyle bu sıralarda Azerbaycan'da bulunan Enver Paşa ve amcası Halil Paşa'nın öldürülme emri verilmiştir. Suikastı gerçekleştirmek için Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a geçmeye çalışırken Gürcistan polisi tarafından yasadışı işlerle ilgilendiği için yakalanıp cezaevine gönderilmişse de hapishaneden kaçıp İstanbul'a gelmiştir. A. Şıracıyan İstanbul'a geldiğinde Jamanak gazetesine gitmiştir. Burada konuşulanları A. Şıracıyan şöyle aktarmaktadır:

“Burada bir akşam Merkez Komitesi delegelerinden Hratch ziyaretime geldi. Daha kendisini görür görmez mühim bir haber getirmiş olduğunu anladım. Gerçekten de teşkilât beni Roma'ya yollamaya karar vermişti. Aralarında eski Sadrazam Said

⁵⁴ Cemal Paşa'nın Tiflis'te iki yaveriyle birlikte suikasta nasıl uğratıldıkları ve cinayetlerin perde arkasında kimlerin olduğu hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlker Altuncu, *Türk Basınında Cemal Paşa Suikastı ve Yansımaları*, İstanbul Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 24-27.

Halim Paşa'nın da bulunduğu İttihat Terakki Partisi'nin eski idarecileri Roma'da lüks içerisinde yaşıyorlardı. O dönem de Nürnberg Mahkemesi benzeri bir organ teşkil etmek bir Allah'ın kulunun aklına gelmiyor. Bundan dolayı Taşnak Partisi bu mahkemeyi kendi içerisinde düzenledi. Türk Hükümeti tarafından iktidardan uzaklaştırılan İttihatçıları yargılayıp suçlu olduklarına kanaat getirdikten sonra gıyaplarında ölüme mahkûm etti.” (Şıracıyan 2006: 141).

Başka bir İtalyan gazetesi olan Corriere D'italia gazetesi ise “*Said Halim Paşa'nın Faciası*” başlıklı makalesinde şu ifadelere yer vermiştir:

“Polis tarafından şimdiye kadar elde edilen delil, Said Halim Paşa'nın katilinin kapanmış olan perdeyi açmaya muvafik olamamıştır. Şu halde, hiç beklenilmeyen bir vaka zuhur itmişse Türk Sadrazamının faciası uzun müddet, belki de sonsuza kadar esrareniz bir karanlık içinde kalacaktır. Polis, birtakım yabancıları tutuklamaya başlamıştır. Roma'da yolcu olarak bulunan Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Arnavutlar yakalanmış ise de, takibat beklenen neticeyi vermiyor. Oldukça esaslı olan bir zan mevcuttur ki o da Said Halim Paşa'nın katilinin Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi tarafından tertip edilmiş olduğudur. Roma'daki Genç Türkler Komitesi bu hususta tedbir ithaz ettiği halde bu cinayetin faileri hakkında hiçbir iz gösterememiştir. Biz ipucunun meydana çıkmasını tahmini ederiz, zira cinayet, bir hususa mahiyet-i siyasiyeyi haiz olan bir cinayet cezasız kalmamalıdır.” (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 196-3224, 1921, 3, İleri gazetesi sayı: 1399, 1921, 2, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 11528, 1921, 2).

Yine yukarıda da değinildiği gibi suikast emrinin İstanbul'da verildiği anlaşılmaktadır. Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi cinayeti tertiplememiş ancak İttihatçıların nerelere gittikleri ve nerelerde oturdukları gibi hususlarda ayrıntı içeren bilgiler kendilerine verilmiş olabilir. Ayrıca İtalyan polisi suikastla ilgili olarak sadece Ermenileri değil, aynı zamanda Türkleri, Rumları ve Arnavutları da tutuklamıştır. İtalyan İde Anagionale gazetesi de ; “*Katilin çoktan Roma'dan uzaklaşmış olması ihtimal dâhilindedir. Belki şimdi Akdeniz'den Doğu'ya doğru seyahat etmekte olduklarını zannediyoruz. Biz, Ermeniler tarafından bir intikam ve suikast icra edildiği hususunda ısrar ederiz. Bununla beraber intikamlarını alan Ermeniler hiçbir iz bırakmamışlardır. Dehşetli bir zulmet içinde bulunuyoruz ve cinayetin siyasi olduğunu katiyen temin edebiliriz.*” ifadelerini kullanmaktadır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 196-

3224, 1921, 3). Gazetenin belirttiği gibi katil Roma'dan uzaklaşıp Viyana üzerinden Sırbistan ve Bulgaristan'a oradan da İstanbul'a gelmiştir (Şıracıyan 2006: 212-215).

Said Halim Paşa'nın büyük oğlu Halim Said Bey, babasının cinayetiyle ilgili Tevhid-i Efkâr gazetesini muhabirine verdiği mülakatta şunları söylemiştir:

“Katilin, Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi'nin bir vasıtası olduğuna şüphe yoktur. Vaka-i şehadetin hemen ertesi gün bir takım Ermeni gazeteler, Said Halim Paşa'nın öldürülmesinin ve tehcirle alakadar olduğunu iddia ederken bilahire tebdil-i lisan ederek hayat-i siyasiyeden çıkmış olan bir Mısırlı prensi vurulacak kadar hiçbir Ermeni'nin şüursuz olmadığını ileri sürmeye başladılar. Bu hal pek şayan-ı dikkattir. Ermenice gazeteler katili mazur göstermek için pederim aleyhine taktik ve tehcirle alakadar olduğu hakkında müftereyatta bulunurken der-dest edilemeyeceğine kanaat ve itmi'nan hâsıl edince katilin Ermeni olmadığını iddiaya başladılar. Said Halim Paşa'nın vaka-i şehadeti hakkında gazetelerin yazdığından başka malumata malik değilim. Amcam Abbas Halim Paşa şimdilik İsviçre'de bulunuyor. Pederim cenazesini getirmek üzere İtalya'ya bendeniz gidiyorum. 10-15 güne kadar avdet edeceğini ümit etmekteyim.” (Tevhid-i Efkâr gazetesini sayı: 198-3226, 1921, 2).

Görüldüğü üzere oğlu da babasını şehit edenin Ermeni olduğunu o dönemin Ermeni gazetelerinde yazılanlardan öğrenmiştir.

Bir başka İtalyan gazetesi olan II Tempo ise; Ermeni ve Rum komiteleri tarafından Said Halim Paşa'nın idama mahkûm edildiğini, suikastı gerçekleştirecek olan şahsın uzun müddetten beri Paşa'yı takip ettiğini ve aldıkları talimatı yerine getirmek için müsait bir fırsat beklediklerini yazmıştır. Bu cinayet hakkında Türk sefarethanesindeki görevliler, suikastın şahsi bir mesele değil de siyasi bir intikam olduğunu beyan etmişlerdir (Tevhid-i Efkâr gazetesini sayı: 203-3231, 1922, 2, Yeni Şark gazetesi sayı: 89, 1921, 1). A. Şıracıyan, İtalya'ya giderken Arsil Sirag isimli Edirneli bir Rum için düzenlenmiş bir pasaport kullanmış ve suikastten sonra Varantian kendisini Yunan konsolosunun evine götürmüştür. Konsolos, A. Şıracıyan'ı tebrik ettikten sonra bir madalya ile onurlandırmıştır (Şıracıyan 2006: 141, 200). Bu da gazetelerdeki bilgilerin doğruluğunu göstererek suikastın arkasında Rumların da bulunduğunu kanıtlamış ve suikastın arkasındaki sır perdesinin açılmasında etkili

olmuştur. İtalyan Popolo Romano gazetesinin 1 Aralık tarihli nüshasında suikastla ilgili; *“Tahkikat esnasında bir Ermeni Komitesi tarafından sadrazama gönderilmiş İngilizce bir muhtıra bulunmuştur. Bu muhtırada Türkiye'deki milletlerin uğramış oldukları acılar ve ıstırap tasvir ve hikâye edilmiş, buna sebep olarak Said Halim Paşa'nın siyaseti gösterilmiştir. Bu muhtıra suikastın sebebi siyasiden başka bir maksatla icra olunmadığı...”* ifadelerine yer verilmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 203-3231, 1922, 2, Yeni Şark gazetesi sayı: 89, 1921, 1). İtalyan polisinin maktulün evinde yaptığı aramada Ermeni Komitesi tarafından gönderilen herhangi bir muhtıraya rastlanmamıştır. Evin aramasında bizzat polisin yanında olan Roma'daki Osmanlı Sefarethanesinde çalışan Gani Basri Bey de bu bilgiyi teyit etmektedir (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1097-11527, 1921, 3).

Yeni Şark gazetesi 11 Aralık 1921 tarihli nüshasında; *“Said Halim Paşa'nın Katilin Bir Ermeni Olduğu Tahakkuk Etmiştir”* şeklinde bir başlık atmıştır. Haberin devamında ise şu ifadeler vardır:

“Said Halim Paşa'nın uğradığı suikast hakkında henüz etraflı malumat mevcut değildir. Yalnız dün akşam Fransızca İstanbul refikimizin neşrettiğine göre Roma polisi takibat ve tahkikat icrasına başlamıştır. Katilin bir Ermeni olduğu iddia etmiştir. Ermenice gazeteler katilin bir Ermeni olduğu hakkında Türkçe gazetelerde yer almış neşriyyat üzerine katl der dest edildikçe bu hususta bir şey söylenemeyeceğini yazıyor. Dünkü Djagadamard⁵⁵ gazetesi; Türkçe gazeteler, İtalyan polisinden evvel katilin izini keşfettiler, tarzında alaycı bir şekilde bir lisan kullanılmıştır ” (Yeni Şark gazetesi sayı: 70, 1921, 1).

Yapılan haberlerde katilin Ermeni olduğu hususunda şüphe bulunmuyordu. İtalyan Avanti gazetesi 10 Aralık tarihli nüshasında konuyla ilgili şunları yazmıştır;

“Roma'da birkaç Ermeni, polis tarafından sorgulandı. Fakat bu sorgulamadan şimdiye kadar hiçbir netice hâsıl olmamıştır. Ermeniler işi örtmek için aralarında adeta itilaf etmiş gibi görünüyorlar. Hatta bir şeyden haberleri varsa bile polise tebliğ etmekten sakınıyorlardı. Onlar ika ettikleri cinayetin bir intikam olduğunu zannediyorlar. Suikast o derece tertip edilmiştir ki ayların ve de belki de seneleri

⁵⁵ Djagadamard gazetesi, Taşnak Partisi'nin yayın organıdır. Bkz. Şıracıyan, a.g.e. s. 163.

mahsulü ad olunabiliyor.” (Yeni Şark gazetesi sayı:88, 1921, 2, İkdam gazetesi sayı: 8905, 1921, 2).

A. Şıracıyan’a göre; Polis tarafından bazı Ermeniler sonu gelmeyecek gibi görünen sorgulara tabi tutulmuştur. Ancak hiçbirinden cinayetle ilgili bilgi alınamamıştır (Şıracıyan 2006: 199).

Giornale D’italia gazetesi ise Said Halim Paşa’nın Ermeni bir suikastçı tarafından şehit edildiğini yazmıştır. Gazetede, haberin devamında şu sözlere yer verilmiştir;

“Polis memurları arasında muhtelif tahminler dolanıyordu. Katile ait olan tahminler şu merkezdedir. Katil Roma’dan tanınmaksızın diğer yabancılar arasında karışmış ya da birinin hanesinde saklanmıştır. Cinayetin Ermeni komitecileri tarafından ika olunup olunmadığı ve mahiyet-i siyasiyeyi haiz olup olmadığı henüz tahakkuk etmemiştir. Polis katilin İstanbul’da mı, Ermenistan’da mı, yoksa Roma da mı tertip edilmiş olduğu hususunda henüz kararsız bulunuyor.” (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 203-3231, 1922, 2, Yeni Şark gazetesi sayı: 89, 1921, 1).

İkdam gazetesine göre de katil Ermeni idi. Ayrıca gazete polisin, cinayetle ilgisi olabileceğinden bazı Ermeni öğrencileri aradığı haber yapılmıştı⁵⁶ (İkdam gazetesi sayı: 8886, 1921, 1).

Son olarak yine İtalya’nın Messaggero gazetesinde, Said Halim Paşa’nın katilini tasvir ettikten sonra gazete muhabiri şunları ifade ediyordu:

“Eğer bu katil siyasi bir cinayet ise düşünmeliyiz ki gayet vasi bir teşkilat karşısında bulunuyoruz. Bu teşkilat reisleri uzaktadırlar ve her yerde adamları vardır. Said Halim Paşa’nın katili herhalde Berlin’de Talat Paşa’yı katlettiren teşkilat yani millettaşlarının çektiği işkencelerin intikamını her vecih ile ve her vasıta ile almaya karar vermiş olan bir Ermeni Cemiyetine mensuptur. Reisi belli olmayan bu teşkilatın öyle adamları var ki hayatlarını tehlikeye koyarak uhdelere tevdi edilen vazifeleri ifa ediyorlar. Belki de Said Halim Paşa kendisine ölüm kararını tebliğ eden bir mektup almıştır. Zaten son zamanlarda pek ziyada asabileşmiş idi. Paşa cesur ve mağrur idi. korktuğunu anlatmamak ister idi. Acaba katil ne kadar vakitten beri Said Halim Paşa’yı

⁵⁶ İtalyan Polisin 5 Ermeni öğrenciyi aramaktadır. Bkz. Vakit gazetesi sayı:1438 11 Aralık 1921, s.1.

taciz ediyor idi. Barınacak yeri nasıl bulmuş idi? Katil kim idi? Ortağı kim idi? İşte bu sualler ki şimdiye kadar hiçbir cevap bulunamamıştır. Şimdiye kadar icra olunan sorgulamalarda hiçbir netice hâsıl olmamıştır. Katilin olaydan evvel meçhul bir şahıs Halim Paşa'nın ikamet ettiği evinin etrafında dolaşır duruyor, bahçe parmaklığının arasında gözetlemelerde bulunuyor idi. İştittiğimize göre bu adam kısa boylu, esmerce dinç bir adam imiş. Acaba polis memuru bu ayrıntılardan haberdar mıdır? Nasıl olurda meçhul bir şahıs bir evinin etrafında dolaşır, gözetlemelerde bulunur ve nazır-ı dikkati celp etmez. Herhalde mahal-ı cinayet civarında katillerin ortakları mevzi tutmuş oldukları şüphesizdir. Belki onların kaçabilmesi için kendilerine bir otomobil de verilmiş idi.” (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1906-11526, 1921, 2).

Bütün bunlar gösteriyor ki suikast, bir Ermeni komitesi tarafından gerçekten planlı ve programlı bir şekilde tertip edilmiştir. Tetiği çeken tek kişi olabilir ama arkasında bir gücün var olduğu inkâr edilemez.

İtalyan ve Osmanlı basınında suikastın Ermeniler tarafından gerçekleştirildiği iddialarına karşı bir Ermeni yayın organı olan Jamanak gazetesi, Said Halim Paşa'nın hayatı ve görevleri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra bu konuyla ilgili olarak;

“Said Halim Paşa 1915 yılında Ermenilerin sevk edilmesi esnasında Sadrazam idi. Erzurum ve Trabzon çevresinde meydana gelen olaylar üzerine Ermeni Patriği Zaven Efendi, kendisine müracaat ederek Ermenilerin yakalanmış oldukları vaziyeti izah etti. Said Halim Paşa, Patrik ile oldukça sert bir lisanla Ermeni isyanlarından bahsetti ve benim bu meseleyi tetkik etmeğe vaktim olmadığını, fakat yine de tetkik edeceğini cevabını vermişti. Bu tetkikat hiçbir zaman icra edilmedi. Zira bu tarihten sonra Ermeni olayları daha ziyade yayılmıştır. Said Halim Paşa hakikaten bu meselelerin tafsilatından haberdar değildi, bunlardan haberdar olmadığı gibi bunları engelleyecek vaziyette de değildi. Bu hususta Talat Bey ile görüşünüz cevabını vermişti.” ifadelerine yer vermiştir (Akşam gazetesi sayı:1154, 1921, 2).

Gerçekten Said Halim Paşa, Ermeni meselesindeki olaylardan haberdar değildir. Bu konuyla Talat Bey ilgilenmekteydi. Yine Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin dediği gibi Paşa'nın sert mizaçlı bir kişiliği yoktur. Hatta İstanbul'daki Ermenilerin sevk edileceği vakit kendisine bir heyet gelmiştir. Paşa onlara içlerinin rahat olmasını, İstanbul'daki Ermenilerin sevk edilmeyeceğini söylemiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:181-3209, 1921, 1).

Bir başka Ermeni gazetesi olan Jogovret'in yayınladığı makalede; *“Mısırlı bir Premsin Ermeniler tarafından katledildiğinin iddia edilmesi hastalıklı bir zihniyete kapılmaktan başka bir şey olamayacağından mevzu Talat Paşa'nın ve diğerlerinin kendi ailelerini kayıp eden Ermeni gençleri tarafından takip ve katlolunduklarından dolayı bütün Ermenilerin sorumlu tutmak doğru olamayacağını söylemektedir”* ifadeleri geçmektedir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı:186-3214, 1921, 3, Yeni Şark gazetesi sayı: 73, 1921, 2).

Gazetelerin Said Halim Paşa'nın katil zanlısının Ermeni olduğu iddiaları ve Arşavir Şıracıyan'ın hatıratına baktığımız zaman Ermeni Teşkilatı onu yeni bir görev için Ermenistan'a yollamıştır. Teşkilât, A. Şıracıyan için Torcom Ghazarian adına düzenlenmiş sahte bir pasaport temin etmiştir. Bu pasaport sayesinde, bir ticaret gemisiyle Sivastopol'a gitmiş, oradan Kertch'e geçmiş ve akabinde Ermenistan'a giden trene binerek Batum'a hareket etmiştir. Batum'dan Tiflis'e oradan da Haziran 1920'de Erivan'a varmıştır (Şıracıyan 2006: 103,104-105).

Ermenistan'a gelir gelmez ülkenin Savaş Bakanı olan arkadaşı Rouben Ter Minassian'a, ortak dostları olan Amadouni'nin İstanbul'dan gönderdiği mektubu vermiştir. Mektupta belirtildiğine göre İtilaf Devletleri tarafından Malta'ya sürülen İttihat Terakki liderlerinin serbest kalması üzerine ve kendisinin Avrupa'ya hareket etmesi uygun görülmüştür. (Tevhid Efkâr gazetesi sayı:201-3329,1921, 1, Şıracıyan 2006: 114). Taşnak Partisi'nin Merkez Komitesi'nden A. Şıracıyan'ın İstanbul'a geri dönmesi emredilerek bunun için gereken para gönderilmiştir. Ardından Tiflis'ten Batum'a kadar trenle gitmiş, oradan da gemiyle İstanbul'a gelmiştir (Şıracıyan 2006: 132). Merkezi komite üyelerinden Hratch, İstanbul'a dönen A. Şıracıyan'ı ziyaret etmiştir. Bu sırada Said Halim Paşa Roma'da bulunuyordu. Taşnak Komitesi ve Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi tarafından takibe alınmıştı. Džagadamard gazetesinin yayımlandığı binada bir infaz bürosu kurulmuştu. Bu bürodan Said Halim Paşa'nın izini sürmek üzere bir militan iki ay önceden Roma'ya gönderildi (Bostan 2015: 87).

A. Şıracıyan'ın hatıratında naklettiğine göre suikast şöyle gerçekleşmiştir; 1 Haziran 1921 tarihinde Galata İskelesi'nden yola çıkan gemiye binerek 30 Haziran 1921 günü Marsilya'ya varmıştır. Marsilya'da yanında kaldığı Jamgotchian, kendisine

Roma'ya gitmesi için 1.000 Frank borç vermiştir. Ayrıca Yoldaş M⁵⁷ (suikast ortağı) Roma'da silah bulunmanın zor olduğundan daha önce gönderdiği mektupta söz etmiştir. Bunun üzerine Jamgotchian'ın yardımıyla iki adet Gold Browning silah⁵⁸ bulmaya muvaffak olmuştur (Şıracıyan 2006: 145). A. Şıracıyan, para ve silah temin ettikten sonra Roma'ya gelmiştir. Roma'da suikast ortağını bulmadan kalacak bir yer aramıştır. Otelde kalmak istemiyordu, çünkü açığa çıkabilirdi ve bunun için Roma Tren Garı'nın karşısında kiralık bir oda bulmuştur (Şıracıyan 2006: 146). Ertesi gün, sabahın erken saatlerinde Yoldaş M ile Varantian'ın⁵⁹ kalmakta oldukları Regina Oteli'ne gitmiştir. İttihatçıların eski liderlerinin izini bulmak ve sürmüş oldukları hayat tarzıyla ilgili bilgi toplamak amacıyla teşkilat A. Şıracıyan'dan önce yoldaş M'yi Roma'ya göndermiştir. Yardımcısına iz sürücü, kendisine ise infaz görevi verilmiştir.

A. Şıracıyan ve ortağı İttihatçı liderlerin ne kadarının Roma'da bulunduğunu öğrenmek ve alışkanlıklarını bulup ortaya çıkarmak için çalışmışlardır. Otellerine kadar izleyerek, onlar vasıtasıyla listesinde ilk on sırada yer alan şahıslara ulaşmak ümidiyle orada oda bile tutmuşlardı (Şıracıyan 2006: 149). A. Şıracıyan, Ankara Hükümeti'nin Roma Sefareti önünde beklerken Yoldaş M ise Osmanlı Sefareti önünde bulunmaktaydı. A. Şıracıyan Roma'da iki ay kalmış olmasına rağmen Said Halim Paşa hakkında bir bilgiye ulaşamamıştır. Sadece Said Halim Paşa'nın koruması olan Tefvik Azmi'yi her iki Türk Sefaretine giderken görmüş ama sonrasında izini kaybetmiştir. Daha sonra ki günlerde A. Şıracıyan Tefvik Azmi'yi Palazzo Barbieri'ye doğru giderken görmüş ve takip etmiştir. Takip sonunda Tefvik Azmi, tramvaydan indikten sonra büyük bir kapıya doğru yönelmiş, kapının arkasında yüksek duvarla çevirili büyük bir bahçeye girmiştir. Bahçenin diğer ucunda yer alan büyük binaysa daha sonra öğrendiği üzere, Türkler için bir çeşit sosyal kulüp olarak hizmet vermekteydi (Şıracıyan 2006: 154). Kendisi gizlice bu konağa girmiş, bahçede birkaç kişinin konuştuğunu görmüş ve onları dinlemiştir.

⁵⁷ Bu kişinin kim olduğunu A. Şıracıyan şöyle anlatmıştır: “Geçmişinde hayli büyük işler başarmış olan bu şahıs, Taşnak Partisi'nin itimada sayan mensuplarından biri olup, o sıralar 40 yaşlarında bulunmaktaydı. Olgunluğu ve tecrübesiyle bana büyük yardımı dokunacağını tahmin etmekteydim. Daha ilerde yaptığı hatalar sebebiyle bu görevde başarısızlığın eşiğinden nasıl kıl payı döndüğümü de anlatacağım. Bu kitapta olup bitenleri bütün açıklığıyla anlatmayı tercih ettiğim için ondan 'Yoldaş M' olarak bahsedeceğim.” Bkz. Şıracıyan, a.g.e. s. 141.

⁵⁸ Ancak cinayette bu iki silah değil, Revolver tipi silah kullanılmıştır. Bkz. Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1087-11517, 1921,3, Akşam gazetesi sayı:1172, 1921,2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 199-3227, 1921, 2, İkdam gazetesi sayı:8903, 1921, 3.

⁵⁹ Ermenistan Cumhuriyeti'nin eski İtalya Büyükelçisidir. Bkz. Şıracıyan, a.g.e. s. 152.

Mustafa Kemal Paşa'nın başında bulunduğu Anadolu Hükümeti'nin Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ve Said Halim Paşa'dan Anadolu'ya silah gönderip, elindeki mali kaynakları bu yönde kullanarak yardım etmelerini istediğini bu yolla öğrenmiştir (Şıracıyan 2006: 156). A. Şıracıyan'ın söylediği bilgiler gazetelerin yazdıklarıyla örtüşmektedir. Said Halim Paşa gerçekten Anadolu'daki Milli Mücadele'ye maddi kaynak temin ettiği bir sırada suikasta kurban gitmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 217-3246, 1921, 1).

O zamanlarda İtalya'da her etnik grubun bir kulübü ya da uğradıkları kafe tarzı bir mekânları vardı. Mesela Türkler, Villa Ballaria kafesini tercih etmekteydiler. Bu sebeple öncelikli olarak Said Halim Paşa'yı burada aramışlar ve ona ilk kez bu kafede rastlamışlardır. Yanında Tefvik Azmi vardır. Şıracıyan bununla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır; “*Şahıs Ermenilerin tabiriyle uğursuz Jön Türk Hükümetinin Eski Sadrazamı, Ermeni sevk ve katliamının baş sorumlularından biri olan Said Halim Paşa'dan başkası olamazdı.*” (Şıracıyan 2006: 159-161). Bu arada Yoldaş M, Paris yolculuğundan dönmüş, birlikte olup biteni değerlendirmişler ve Said Halim'i bir an önce öldürmeye karar vermişlerdir. A. Şıracıyan ve ortağı, Said Halim Paşa'nın Via Eostollio'da kaldığı konağın yerini bulmuşlardı (Şıracıyan 2006: 168). A. Şıracıyan, Said Halim Paşa'nın konağına yakın bir yerde kiralık bir oda tutmuştur. Burası Yoldaş M. dâhil olmak üzere kimsenin bilmediği bir yerdir (Şıracıyan 2006: 174). Zaten Yoldaş M de bu işi yapmaya çok gönüllü değildir. Ondandır dolayı tam ismini vermemiştir. A. Şıracıyan, Roma'daki opera salonunda ikinci kez Said Halim Paşa'yı görmüştür (Şıracıyan 2006: 177).

A. Şıracıyan, Said Halim Paşa'ya daha yakın olmak için evinin karşısındaki⁶⁰ binanın zemin katında yaşayan Helena adında bir kızla yakın bir ilişki koymuştur. Paşa'nın ikametgâhını izleyebilmek için sıklıkla komşu binaların yakınlarında beklerdi. Bu yolla Said Halim'in alışkanlıklarını ayrıntılı bir şekilde inceleme imkânı bulmuştur. Said Halim Paşa, havalar iyi gittiği zaman, öğleden sonraları saat ikiye doğru arabayla ya da yürüyerek Villa Borghese'ye gitmekteydi. Hatta bir gün A. Şıracıyan, Said Halim'i öldürmek için elini tabancaya atacağı sırada sokakta devriye polisi görünce vazgeçmişti (Şıracıyan 2006: 180).

⁶⁰ Katil, Said Halim Paşa'nın konağının karşısındaki evin bahçesinde Paşa'ya ateş etmiştir. Bu da A. Şıracıyan'ın hatıratındaki bilgilerle örtüşmektedir. Bkz. Vakit gazetesi sayı: 1442 10 Aralık 1921, s. 2.

A. Şıracıyan 5 Aralık 1921⁶¹ tarihinde Yoldaş M'ye bugün bu işi bitireceğini söylemiştir. Daha sonra Via Nomentana'da inerek Estaki Sokağı'na sapsmıştır. Oradan Said Halim Paşa'nın konağının önüne gelmiş sonra taksinin sesini duymuştur. Said Halim ile korumasını taksinin içinde görebiliyordu. Taksi tam önüne geldiği sırada A. Şıracıyan arabaya doğru koşmuş kaymasına rağmen bir eliyle arka dayanağı yakalamayı başarmıştır. Aynı anda Said Halim kendisine doğru dönmüş ve göz göze gelmişlerdir. Paşa, bir sesle korumasına “*Yaren*” diye seslenmiştir. Bu, Osmanlı Devleti'nin eski sadrazamının son sözü olmuştur. A. Şıracıyan tetiği çekmiş ve silahtan tek bir kurşun çıkmıştır. Bu esnada kendine gelen Tevfik Azmi tabancasına sarılmışsa da katil silahını alnına çevirerek Türkçe; “*silahını at yoksa vururum!*” diye haykırmıştır. Tevfik Azmi, tereddüt etmeden tabancasını sokağa fırlatmıştır (Şıracıyan 2006: 184-185). İtalyan doktorların beyanına göre; Paşa vurulduğu anda olay yerinde şehit olmuştur (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı:1907-11527, 1921, 3).

A. Şıracıyan cinayet sırasında toplanan kişilere bu bir siyasi suikast, size ne bundan, bırakın geçeyim diye bağırmıştır. İnsanları korkutmak amacıyla havaya doğru iki el ateş etmiş, insanlar gerilemeye başlamıştır. Tevfik Azmi'nin “*Tutun, yakalayın*” çığlıkları, kalabalıktakileri cesaretlendirerek katilin peşine düşmelerine sebep olmuştur. Sokağın öbür ucuna geldiğinde dönerek tabancayla arkasından gelenleri tehdit etmiştir. Bu hengâmede şapkasını ve biraz ilerledikten sonra da paltosunu düşürmüştür (Şıracıyan 2006: 185-187). A. Şıracıyan söylemleri, Said Halim'in koruması olan Tevfik Azmi Bey'in ve taksicinin polise verdikleri ifadeler birbiriyle örtüşmektedir. İnsanlar katilin peşinden koşarken olay yerinde duran uzun boylu bir işçi, katilin düşürdüğü şapkayı ve biraz daha ileride düşürdüğü paltosunu alarak hemen uzaklaşmıştır. Bu da katilin bir suç ortağı olduğunu açıkça göstermektedir.

Tevfik Azmi hemen katilin peşini bırakıp Said Halim Paşa'nın yanına gelmiştir. En yakın hastaneye kaldırılan Said Halim'in öldüğü kendilerine söylenmiştir. Çünkü kurşun kafatasını parçalamıştır. Bu arada da Roma polisi olay yerine gelmiştir. Polis

⁶¹ A. Şıracıyan hatıratında suikastı 5 Aralık 1921'de gerçekleştirdiğini yazmıştır. Ancak incelenen İtalyan ve Osmanlı basını cinayetin 6 Aralık 1921'de işlendiğini yazmaktadır. Bkz. Akşam gazetesi sayı: 1159, 8 Aralık 1921, s. 2, Vakit gazetesi sayı: 1442, 9 Aralık 1921, s. 2, Corriere Della Sera gazetesi sayı: 1250, Aralık 1921, s. 1 vd. Yine suikastın 6 Aralık 1921 tarihinde yapıldığını ifade edenlerden biri Bilal N. Şimşir'dir. Bkz. Şimşir, a.g.e. s. 308. Ayrıca M. Hanefi Bostan'da Şimşirle aynı görüştedir. Bkz. Bostan, a.g.e. s. 104.

memurları bütün kavşak noktalarını tutmuşlardı (Şıracıyan 2006:188). İtalyan polisi ilk suikast anından itibaren olayı çok boyutlu araştırmaya başlamıştır. A. Şıracıyan cinayetten sonra kenar sokakların birinden tekrar Nomentana Bulvarı'na çıkarak bir binanın inşaatında yer alan moloz, gözüne ilişmiştir. Etrafına bakıp kimseyi görmeyince elindeki tabancayı bu moloz yığınının altına silahını saklayarak silahtan kurtulmuştur. Suikasttan sonraki gün İtalyan basını cinayetle ilgili birçok haber yapmıştır. Corriere Della Sera adlı günlük İtalyan gazetesinin birinci sayfanın yarısı, bol miktarda fotoğrafla beraber, Said Halim Paşa suikastına ayrılmıştı.

Bu sırada İtalyan polisi olayı aydınlatmak için çabalamaktaydı. Ayrıca İstanbul polisinden bir ekip, olayı aydınlatmada İtalyan polisine yardım etmek amacıyla Roma'ya gelmeye karar vermiştir. Varantian, A. Şıracıyan'a Paşa'nın cenazesinin Roma'da toprağa verilmeyeceğini, devlet töreni için İstanbul'a gönderileceğini söylemiştir. Bu arada arkadaşı Aram Erkanian Roma'ya gelmiş ve Aram, Hratch Papazian'ın⁶² Roma'da bulunduğunu söylemiştir (Şıracıyan 2006: 201).

A. Şıracıyan cinayeti işledikten sonra yaklaşık bir aya yakın Roma'da yaşamıştır. Roma'daki son günlerini arkadaşları olan Ermeni öğrencilerle beraber geçirmiştir (Şıracıyan 2006: 204). A. Şıracıyan, Roma'da sanki suikastı hiç gerçekleştirmemiş gibi yaşamaktaydı. Ancak İtalyan gazetelerinde Helena adında bir kızdan söz edilmesi ve İstanbul Emniyeti'nden gelen başında Eşref Bey'in bulunduğu dört kişilik bir ekibin Roma'ya varması üzerine orayı terk etmeye karar vermiştir. Ayrıca İstanbul'daki Ermeni Teşkilâtına raporunu sunmak üzere geri dönmeliydi (Şıracıyan 2006: 201-204-2011). Bütün bu gelişmeler üzerine önce Venedik'e hareket etmiş, oradan trenle 29 Aralık 1921 tarihinde Viyana'ya varmıştır. Oradan bindiği tren Sırbistan'dan geçtikten sonra Bulgar topraklarına girmiştir. İstanbul'da, Sirkeci garında inmesi gerekiyordu. Aslında İstanbul polisi katilin, Roma'dan ayrıldıktan sonra Türkiye'ye varmak üzere yolda olduğunu bildiren bir telgraf almıştı. Buna rağmen A. Şıracıyan, izini süren polisleri şaşırması nedeniyle İstanbul'a gelişi hakkında bir şey öğrenilememiştir. A. Şıracıyan Şark Ekspresi'nden inmiş, Bulgaristan üzerinden İstanbul'a varmıştır. Beklendiği gibi Şark Ekspresi'yle yolculuğuna devam etseydi, Sirkeci Garı'nda kendisini bekleyen bir manga polisle karşılaşacaktı. Nihayet

⁶² Teşkilatın Merkez Komitesi Genel Sekreteridir. Yani Said Halim'a suikast düzenlenirken Ermeni Komitesinin Genel Sekreterinin Roma'da bulunması cinayete ne kadar önem verdiklerini göstermektedir.

Bulgaristan üzerinden 11 Ocak 1922 tarihinde Galata rıhtımından İstanbul'a ayak basmıştır (Şıracıyan 2006: 216,217-218).

A. Şıracıyan'ın, İstanbul'da kaldığı süre Said Halim Paşa'nın cenaze töreninin yapıldığı zamana rastlamıştır. Kendisi cenaze töreni yapıldığında Kadıköy'de bulunmaktaydı. Katil suikastı işlediğinde henüz 21 yaşındaydı. Yaklaşık üç ay İstanbul'da kaldıktan sonra 14 Mart 1922 tarihinde akşam arkadaşlarıyla yeniden bir araya gelerek orijinal plana bağlı kalmayı kararlaştırmıştır. Bu plana göre; bütün İttihatçılar⁶³, Cemal ve Enver Paşalarla, Cemal Azmi, Doktor Bahaeddin Şakir, Eski Polis Müdürü Bedri Bey, Şevket ve diğerleri aynı anda ortadan kaldırılacaktı (Şıracıyan 2006: 243). Daha sonra da kendisi Amerika'ya giderek orada Ermeni Diasporası'nın faaliyetlerinde bulunmuş ve burada vefat etmiştir.

Said Halim Paşa'nın katil zanlısının Ermeni olduğu iddiası, o dönemin gazetelerinin yazdıklarıyla doğrulanmıştır. Ayrıca A. Şıracıyan suikastı nasıl işlediğini en ince ayrıntısına kadar yazdığı hatıratında ifade etmiştir. Bu da suikastı işleyenin Ermeni Taşnak Partisi Merkez Komitesi üyesi A. Şıracıyan olduğunu kanıtlamıştır. Ermeniler dışında cinayetin işlenmesinde Rumların da yardımı göz ardı edilmemelidir.

2.6. İtalyan Savcısının Gözetiminde Yapılan Otopsi

Said Halim Paşa, suikasta uğradıktan hemen sonra Tefvik Azmi ve taksici tarafından en yakın kliniğe götürülmüştür. Ancak Paşa olay yerinde hayatını kaybettiği için klinikte doktorun yapacağı bir şey yoktu (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı:1097-11527, 1921, 3). Hem gazetelerde hem de o dönemin kaynaklarında Said Halim Paşa'nın hangi kliniğe götürüldüğü konusunda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Sadece olay yerine yakın bir kliniğe ya da hastaneye götürüldüğü ifade edilmiştir. Daha sonra Said Halim Paşa'nın cesedi muhtemelen Roma'daki bir Adli Tıp Kurumu'na götürülerek otopsi yapılmıştır. Said Halim Paşa'nın otopsisinin yapılması ve cesedin ilaçlanmak suretiyle korunması vazifeleri iki doktor tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu işlemler yapılırken

⁶³ Said Halim Paşa'yı şehit ettikten sonra A. Şıracıyan, Berlin'de 17 Nisan 1922'de hem Bahaeddin Şakir'i hem de Cemal Azmi Bey'i şehit etmiştir. Bkz. Şıracıyan, a.g.e. s. 277.

Roma Savcısı ve Osmanlı Devleti'nin İtalya Sefarethanesi'nde çalışan Gani Basri Bey de hazır bulunmuştur. Doktorların ifadelerine göre Said Halim Paşa vurulur vurulmaz vefat etmiştir. Kurşun beynini parçalamıştır. Ayrıca kurşun sağ taraftan girip diğer taraftan çıktığı için çekirdeği de yoktur. Silah yakın mesafeden ateşlenmiştir. Said Halim Paşa'nın cesedi daha sonra yıkanmış ve kefenlendikten sonra yetkililere teslim edilmek üzere morga götürülmüştür (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı:1097-11527, 1921, 3, Yeni Şark gazetesi sayı: 79, 1921, 3). Gani Basri Bey otopsiyle ilgili Osmanlı Sefarethanesi'ni bilgilendirmiş, onlar da maktulün İstanbul'daki evlatlarına telgrafla bilgi vermişlerdir (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1090-11520, 1921, 2).

2.7. Naaşının Nereye Gönderileceği Tartışması

Said Halim Paşa'nın naaşının nereye getirileceği tartışma konusu olmuştur. Hatta bu konu dönemin basınını sürekli meşgul etmiştir. Özellikle naaşının Mısır'a ya da İstanbul'a mı gönderileceği hususunda bir belirsizlik vardı. Times gazetesinin Roma'dan aldığı istihbarata göre Said Halim Paşa'nın naaşı Roma'dan Napoli'ye, buradan da İskenderiye'ye sevk edilecekti (Vakit gazetesi sayı: 1450,1921, 2, Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1096-11526, 1921, 2, İleri gazetesi sayı: 1398, 1921, 2). Said Halim'in koruması olan Tefvik Azmi'nin bir dostuna yazdığı mektupta bu konuyu şöyle açıklanmaktadır: “*Abbas Halim Paşa'nın kararı vechle cenaze İskenderiye'ye nakledilecektir.*” (Akşam gazetesi sayı: 1172, 1921, 2, İkdam gazetesi sayı: 8903, 1921, 3). Ayrıca Mısır halkı cenazenin Mısır'a getirilmesini çok istemektedir. Hatta Said Halim Paşa'nın şehadeti dolayısıyla Mısır Sarayı'nda Sultan Tosun tarafından 14 gün yas ilan edilmiştir (Vakit gazetesi sayı: 1456, 1921, 2, Anadolu'da Yeni Gün gazetesi sayı: 760-373, 1921, 2, İkdam gazetesi sayı: 8904, 1921, 4). Roma'da bulunan Osmanlı Sefiri Osman Nizami Bey'in İstanbul'a gönderdiği telgrafta ise konuyla ilgili şunlar yer almaktadır: “*...kardeşi Abbas Halim Paşa merhumun Mısır'da bulunan oğlu Ömer Bey'den alınan telgrafnamede naaşının Mısır'a gönderilmesi lüzumu bildirilmiş ve bu babda muktezi bilcümle muamelata tevessül kılınmış olmakla hükümetten ruhsat-ı mahsuse istihsal olunur olunmaz cenazenin Mısır'a nakledileceği berâ-yı malumat*

ma'rûzdur..." (BOA. HR. SYS. Dn. 2469, Gsn. 41, V. 1). Bütün bu gelişmeler cenazenin Mısır'a gönderileceğini göstermekteydi. Bu sırada Said Halim'in subay oğlu Ömer Bey⁶⁴ Mısır'da bulunmaktaydı. Israrlı bir şekilde naaşının Mısır'a götürülme isteğinde Ömer Bey'in etkisi göz ardı edilmemelidir. Diğer oğlu Prens Halim İstanbul'daydı. Paşanın kardeşi Abbas Halim ise İsviçre'nin Locarno kentindeydi. Said Halim Paşa'nın yeğeni Prens Muhiddin Bey, basına yaptığı açıklamada merhumun nereye defnedileceği konusunda bir bilgisinin olmadığını ifade etmişti. Bu durum, Paşa'nın vasiyeti okunduktan veya ailesi tarafından karar verildikten sonra açıklığa kavuşacaktı. Bununla beraber Tevhid-i Efkâr gazetesine göre Said Halim Paşa'nın aile kabristanına defnedilmek üzere İstanbul'a getirileceği yazılmaktaydı (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 182-3210, 1921, 1). Sonuç olarak; Said Halim Paşa'nın vasiyeti üzerine naaşının İstanbul'a getirilmesi uygun görülmüştür (İkdam gazetesi sayı: 8902, 1921, 2). Bunda oğlu Halim Bey'in ısrarı da etkili olmuştur. Hemen cenazenin İstanbul'a getirilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Naaşının İstanbul'a getirileceği haberi Mısır'da büyük üzüntüye yol açmıştır. Halim Bey İstanbul'dan İsviçre'ye buradan da Roma'ya gitmiştir. Ayrıca amcası Abbas Halim de kendisinden önce Roma'ya gitmiştir (İkdam gazetesi sayı: 8902, 1921, 2).

2.8. Naaşının İstanbul'a Getirilmesi

Said Halim Paşa'nın oğlu Halim Bey, babasının cenazesini İstanbul'a götürmek için İsviçre'ye oradan da 10 Ocak 1922'de Roma'ya gelmiştir. Roma'da ilk önce Osmanlı Sefareti 'ne gitmiş, daha sonra da suikastla ilgili daha ayrıntılı bilgi almak için Roma Polis Müdürlüğü'ne uğramıştır. Polis, Halim Bey'e cinayet hakkında bilgi vermiş, soruşturmanın devam ettiğini ve katil ile ilgili herhangi bir ipucunun olmadığını ifade etmiştir. Suikastla ilgili bir gelişme olduğu takdirde Osmanlı Sefareti'ni bilgilendirileceğini de söylenmiştir. Ayrıca Halim Bey, babasının naaşının İstanbul'a götürüleceğini Roma polisine bildirmiş, onlar da izin vermişlerdir (Akşam gazetesi sayı: 1200, 1922, 3). Osmanlı Sefareti, İtalya Dışişleri Bakanlığı'na başvurarak Said Halim

⁶⁴ Said Halim Paşa'nın oğulları olan Halim ve Ömer Bey'in birer fotoğrafları gazetelerde yer almıştır. Bkz. Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı 227- 3255 26 Ocak 1922 s. 1.

Paşa'nın cenazesinin İstanbul'a götürüleceğini beyan etmiştir. İtalya Dışişleri Bakanlığı yaptığı incelemeler sonucunda naaşın İstanbul'a götürülmesinde herhangi bir sakınca olmadığını sefarete bildirmiştir. Böylelikle cenazenin İstanbul'a götürülmesinde herhangi bir engel kalmamıştır. Bundan sonra naaşın İstanbul'a nasıl getirileceği tartışması başlamıştır. Bu sırada İtalyan bandıralı Giraç Vapuru, İstanbul'a gitmek üzere Brindisi⁶⁵ limanında demirlenmişti (Akşam gazetesi sayı: 1203, 1922, 2). Limandaki gemi ile irtibat kurulmuş, hangi gün hareket edeceği öğrenildikten sonra cenazenin Brindisi limanına kadar tren ile yollanması kararlaştırılmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 229-3257, 1922, 4).

Paşa'nın diğer oğlu Ömer Halim de Roma'ya gelmiştir. İki oğlu, Roma'da yaşayan Türklerle birlikte Said Halim Paşa'nın cenazesinin bulunduğu hastane morguna gitmişlerdir. Merhumun cesedi bir sanduka içine yerleştirildikten sonra Roma'daki Osmanlı Sefareti'ne götürülmüştür. Osmanlı Devleti'nin Roma'daki Sefiri Osman Nizami Bey tarafından ilk cenaze merasimi düzenlenmiş, tabutun üzerine bir çelenk de koyulmuştur. Cenaze töreni oldukça kalabalıktır (Peyam-ı Sabah gazetesi sayı: 1093-11523, 1921, 2, Yeni Şark gazetesi sayı:79, 1921, 3). Roma'daki merasimden sonra merhumun naaşı Roma Tren Garı'na, oradan trenle Brindisi kentine getirilmiştir. Cenazenin yanında Paşanın iki oğlu ve kardeşi Abbas Halim Bey bulunmaktaydı. Naaşı ve yanındaki kişiler bir gece Brindisi limanında bekletildikten sonra Giraç Vapuru, 22 Ocak 1922 Pazar günü İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 229-3257, 1922, 4, Akşam gazetesi sayı: 1203, 1922, 2).

2.9. Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi

Said Halim Paşa'nın, naaşını taşıyan geminin ne zaman İstanbul'a varacağı hususunda basında genişçe haber yapılmıştır. Örneğin; Tevhid-i Efkâr gazetesinin 27 Ocak 1922 tarihli nüshasında; “*Dün Naaşı Taşıyan Vapur Gelmedi ve Şehit Mağrûfun Cenaze Merasimi Hakkında Tafsilat*” şeklinde bir başlık atılmış, haberin içeriğinde ise

⁶⁵ Brindisi İtalya'nın Puglia bölgesinde bir liman şehridir. Şehir İtalya'nın Adriyatik Denizinde bulunan en önemli liman kentidir. Bkz. Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 228-3256, 27 Ocak 1922, s. 2.

“Merhumun naaşını taşıyan, Birindisi’den hareket iden Giraç Vapuru’nun limanımıza muvasalatı mutad hilafında gecikmiştir. Acentasından aldığımız malumata göre adı geçen vapur limanımıza bu sabah muvasalat edecektir.” yazılmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 228-3256, 1922, 2). Gazetelerde naaşın ne zaman yola çıkacağı ile ilgili belirsizlik, Said Halim Paşa’nın oğullarının ailesine gönderdiği bir telgrafnamede, naaşının pazar günü gönderildiğini ve perşembe günü İstanbul’a ulaşacağını yazması üzerine giderilmiştir (İkdam gazetesi sayı: 8930, 1922, 3).

Nihayet Said Halim Paşa’nın naaşını taşıyan Giraç Vapuru 26 Ocak 1922 Perşembe günü Çanakkale Boğazi’ni geçerek gece yarısı İstanbul’a varmış, Kız Kulesi açıklarında demir atmıştır. Giraç Vapuru’nun varışını müteakip merhumun akraba ve tanıdıklarından oluşan sekiz vapur ve Bahriye Nezareti’nin tahsis ettiği bir istimbot motor⁶⁶, Rakiba Vapuru ile açıkta demirlenmiş olan gemiye gitmişlerdir. Fakat şehit Said Halim Paşa’nın naaşı bazı sebeplerden dolayı doğrudan Yeniköy’e nakledilemeyerek Galata Limanı’na çıkarılmış ve bir müddet orada kaldıktan sonra aynı motor ile Yeniköy’deki yalısına götürülmüştür. Said Halim Paşa’nın naaşı, limanda ve Yeniköy’de polis ve jandarma memurları tarafından taşınmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 229-3257, 1922, 4, Akşam gazetesi sayı: 1203, 1922, 2, Vakit gazetesi sayı: 1484, 1922,3, İkdam gazetesi sayı: 8933, 1922, 1).

2.9.1. Cenaze Merasimi Hazırlıkları

Said Halim Paşa’nın oğlu Halim Bey, daha Roma’ya gitmeden önce, babasının cenazesinin İstanbul’a getirilmesi için Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti nezdinde resmi başvurusunu yapmıştır. Merhumun naaşının Sultan II. Mahmut’un Türbesi’ne defni için karar çıkmış (BOA. HR. SYS. Dn. 2469, Gsn. 41, V. 1), sadrazamlık görevinde bulunmuş bir prens olması ve gurbette şehit edilmesi dolayısıyla resmi tören yapılmasına karar verilmiştir. Naaşın geldiği perşembe günü yapılacak toplantıda ne zaman defnedileceği belli olacaktır. Cenazenin resmi törenle defni için Dâhiliye Nazırı

⁶⁶ Bahriye Nezareti’nin tahsis ettiği motorlu araç bazılarında ise Mûşla olduğu yazılmıştır. Bkz. İkdam gazetesi sayı: 8933 27 Ocak 1922, s. 1 ve Vakit gazetesi sayı:1484, 28 Ocak 1922, s. 3.

Ali Rıza'ya emir verilmiş askeri merasim için hükümetçe bir program hazırlamak amacıyla Protokol Müdüriyet-i Umumiyesi'ne, Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne ve İstanbul Muhafızlığı'na tebligatta bulunulmuştur (Akşam gazetesi sayı: 1200, 1922, 3, Vakıf gazetesi sayı: 1481, 1922, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 218-3246, 1922, 3, İleri gazetesi sayı: 1432, 1922, 2, İkdâm gazetesi sayı: 8933, 1922, 1). Tebligatta; merasimin 29 Ocak 1922 Pazar günü yapılacağı, şehit Said Halim Paşa'nın cenazesinin, Yeniköy'den istimbotta Sirkeci'ye nakledileceği, oradan hükümetçe tertip edilen program gereğince Bâbîâli yoluyla Ayasofya Camii 'şerifine gidileceği ve ikinci namazını müteakip cenaze namazı kılındıktan sonra Sultan II. Mahmut Türbesi'nde babası Halim Paşa'nın kabri yanına defnedileceği beyan edilmiştir. Protokol Müdüriyet-i Umumiyesi ise devlet dairelerine göndermiş olduğu bir genelgeyle askerinin ve mülk-i idare müdürlerinin cenaze merasiminde hazır bulunmalarını istemiştir (Vakit gazetesi sayı: 1483, 1922, 2). Darülfünun Üniversitesi Fen Fakültesi Öğrenci Cemiyeti cenazeye iştirak davetlerini; *“Şehit Said Halim Paşa'nın cenaze merasimine iştirak etmek üzere arkadaşlarımızın bugün öğleden sonra saat bir buçukta Sirkeci'de hazır bulunmaları ilan olunur. Ayrıca Dersaadet, Ayakkabıcılar ve Pervekar Esnafı Cemiyetinden: bütün ayakkabıcı ve pervekar esnafının pazar günü saat ikide Sirkeci'de iskelede eski sadrazam şehit Said Halim Paşa hazretlerinin cenaze merasimine gelmeleri ilan olunur”* şeklinde duyurmuşlardı (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 230-3258, 1922, 2). Cenaze merasiminin güvenliğini de İstanbul polisi ve jandarması sağlayacaktı.

Ayrıca Evkaf Nazırı Ahmet İzzet Bey de Sultan II. Mahmut Türbesi'nde şehit Said Halim Paşa için en uygun yerde mezar hazırlanması için hemen talimat vermiştir. İlgililer Said Halim Paşa'nın babasının yanında bir mezar hazırlamışlardır (Yeni Şark gazetesi sayı: 92, 1922, 3, İleri gazetesi sayı: 1428, 1922, 2, Anadolu'da Yenigün gazetesi sayı: 789-402, 1922, 1). Şehit Said Halim Paşa'nın naaşı, Sultan II. Mahmut Türbesi'nde babasının yanında hazırlanan mezara defnedilmiştir. Bütün bu gelişmeler Said Halim Paşa'nın 29 Ocak 1922 Pazar günü yapılacak olan cenaze merasimini düzenleyerek kendisine yapılan haksızlığın unutturulmasının bir göstergesi olabilirdi. Cenaze hazırlıkları bizzat hükümet tarafından tertip edilmiştir.

2.9.2. Halkın Cenazeye Katılması İçin Kiralanan Vapurlar ve Vapurların Uğrayacağı İskeleler ve Saatleri

Said Halim Paşa'nın, cenaze merasiminde, vatandaşlardan son vazifelerini yerine getirme arzusunda bulunanlara bir kolaylık sağlamak için Şirket-i Hayriye'ce 65 ve 66 numaralı vapurlar kirallanmış, ücretleri Said Halim Paşa'nın ailesi tarafından ödenmiştir. Şirket-i Hayriye idaresince Paşa'nın cenaze merasiminde bulunacak Boğaziçi'nde ikamet eden kişilerin binneleri için tahsis edilmiştir (İkdam gazetesi sayı: 8935,1922, 3, Tercüman-ı Hakikat gazetesi sayı: 14662, 1922, 1, İleri gazetesi sayı: 1432, 1922, 2, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 228-3256, 1922, 2, Vakit gazetesi sayı: 1483, 1922, 2).

Tablo 2. 1: 65 ve 66 numaralı vapurların uğrayacağı İskele ve Saatleri

ANADOLU		SAAT DAKİKA	RUMELİ	SAAT DAKİKA
Anadolu hareket	Kavağından	11.45	Yeni Mahalleden hareket	12.15
Beykoz		12.05	Mimar Yervesi	12.20
Paşabahçe		12.13	Büyükdere	12.27
Çubuklu		12.22	Tarabya	12.37
Kanlıca		12.30	Yeniköy	12.47
Anadolu Hisarı		12.38	İstinye	12.53
Kandilli		12.45	Emirgan	12.59
Vaniköy		12.52	Sarıyer	13.03
Çengelköy		13.00	Rumeli Hisarı	13.10
Beylerbeyi		13.07	Bebek	13.13
Kuzguncuk		13.16	Arnavutköy	13.25

Üsküdar	13.25	Ortaköy	13.36
Kadıköy	13.40	Beşiktaş	13.45
Sirkeci	14.00	Sirkeci	14.00

Cenaze törenine katılan halkın geri dönmeleri için akşam saat 17.30'da Sirkeci'den tekrar bir vapur hareket ettirilmiş ve vapur sırasıyla şu iskelelere uğramıştır:

Sirkeci'den hareket	17.30	Emirgan	18.59
Kadıköy	17.55	İstinye	19.06
Beşiktaş	18.15	Yeniköy	19.13
Ortaköy	18.23	Beykoz	19.23
Arnavutköy	18.33	Tarabya	19.33
Bebek	18.41	Büyükdere	19.43
Rumeli Hisarı	18.48	Mimar yervesi	19.50
Sarıyer	18.55	Yeni Mahalle	19.55

Halkın cenazeye olan ilgisi muazzam bir kalabalık oluşturmuştur. Ayrıca vapurlardan biri, Yeniköy'de icra edilecek olan cenaze merasimine gitmek isteyenleri götürmek üzere sabahleyin saat 09.30'da köprüden kalkarak Yeniköy'e gitmiştir. Aynı şekilde cenazeye katılanların geldikleri yerlere geri dönmesi içinde akşam üzeri köprüden bir vapur hareket ettirilmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 229-3257, 1922, 4).

2.9.3. Cenaze Merasimi

O dönemin gazeteleri Said Halim Paşa'nın cenaze merasimini ilk sayfalarında haber yapmışlardır. Mesela İstanbul Hükümeti'ne muhalif olan Anadolu'daki Yenigün gazetesi 31 Ocak 1922 tarihli nüshasında "*İstanbul Tarihi ve Muazzam Bir Cenaze*

Merasimi” şeklinde bir başlık atmıştır (Anadolu’da Yenigün gazetesi sayı: 791-404, 1922, 1, Ek 13). Diğer gazeteler de ilk sayfalarında cenaze töreni ile ilgili haber ve fotoğraflara yer vermiştir. Cenazeyi almak üzere daha önce Seyr-i Sefâin idaresinden kiralanmış Maltepe Vapuru 29 Ocak 1922 Pazar Günü saat 10.00’da demirlenmiş olduğu iskeleden Yeniköy’e hareket etmiştir. Vapur, Yeniköy’de Said Halim Paşa’nın yalısına yanaşmıştır. Ayrıca 09.30’da köprüden hareket eden başka bir vapurla halk oraya getirilmiştir. Şehit Said Halim Paşa’nın naaşı ve ailesini taşıyan Maltepe Vapuru Yeniköy’den saat 13.30’da hareket etmiştir. Halkı taşıyan 65 ve 66 numaralı vapurlar cenaze Sirkeci’ye varmadan önce iskeleye yanaşmışlardır (İleri gazetesi sayı: 1435, 1922, 1, Ek 14). Maltepe Vapuru yoğun deniz trafiğinden dolayı normalde 14.00’de Sirkeci’de olması gerekirken 14.40’da Sirkeci İskelesi’ne varmıştır. Cenazeyi taşıyan Maltepe Vapuru’nun içinde Said Halim Paşa’nın oğulları Halim ve Ömer Beyler, kızları, kardeşi Abbas Halim Bey, eski Adliye Nazırı İbrahim Bey (İkdam gazetesi sayı: 8936, 1922, 3), Mevlevi hocaları, şeyhler, ahabapları ve akrabaları bulunmaktaydı. Maltepe vapuru Sirkeci İskelesi’ne yanaşmış, asma köprüünün önünde Osmanlı bayrağına sarılmış olan tabut indirilmiştir⁶⁷. Said Halim Paşa’nın oğullarına nazırlar, vekiller ve devlet adamları başsağlığı dileklerini iletmış, sonrasında da cenaze merasimi düzenlenmiştir (İleri gazetesi sayı: 1435, 1922, 1, Anadolu’da Yenigün gazetesi sayı: 791-404, 1922,1).

Maltepe Vapuru iskeleye yaklaşırken başta boğazda bulunan Fransız ve İtalya gemileri de dâhil olmak üzere İstanbul’da dalgalanan bütün bayraklar yas nedeniyle yarıya indirilmiştir (Anadolu’da Yenigün gazetesi sayı: 791-404, 1922,1). Hatta cenaze, Fransız Konsolosluğu’nun önünden geçerken nöbet tutan askerler selam durmuşlardır (Vakit gazetesi sayı: 1487, 1922, 2). Fakat sadece İngilizler bayraklarını yarıya indirmemişlerdir. Saat henüz 12.00’de İstanbul’un her tarafından halk, Sirkeci İskelesi’nde beklemeye başlamıştır. Merasime iştirak için akın akın gelen halktan başka İstanbul’da bulunan birçok öğrenci de Sirkeci’de beklemekteydi. Cenaze merasimine katılacak olan öğrencilerin okulları şunlardır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 230-3258, 1922, 2): “Bahriye Mektebi, Harbiye Mektebi, Tıp Fakültesi, Darülfünun, Darül-

⁶⁷ Said Halim Paşa’nın naaşının vapurdan çıkarılırken çekilmiş bir fotoğrafı için. Bkz. Vakit gazetesi sayı:1486 30 Ocak 1922 s. 1, Ek 15.

Muallimîn, Darülfünun Eytam, Darül-Hilafetül'aliye Medresesi, Darüşşafaka, Polis Mektebi, Jandarma Mektebi”.

Cenazeyi bekleyen halk, Sirkeci'den Bâbîâli'ye kadar yolun iki tarafında toplanmışlardır. Öğrencilerden sonra devlet erkânından ve hükümetten birçok kişi Sirkeci İskelesi'ne gelmiştir. Padişah adına Yaveri Mehmet Ali, Veliht adına Binbaşı Nihat Bey, Şehzade Abdulhalim Efendi, Damat Abdülmecit (Yeni Şark gazetesi sayı:120, 1922, 1, Ek 16), Hariciye Nazırı İzzet Bey, Dâhiliye Nazırı Ali Rıza, Bahriye Nazırı Salih Bey, Harbiye Nazırı Ziya Paşa, Ayandan Müşir Fuat, Hüseyin Hüsnî, Çürüksulu Mahmut, Arif Şevket Paşa, Tevfik Reşit, Abdurrahman Şeref, Halim Asim, Rıza Tevfik, Ziya Paşa, Celal Bey, Süleyman Sami Pertev, Kenan Cemal İhsan, Nuri Paşa ile Sadaret Müsteşarı Ali Tevfik Bey (Vakit gazetesi sayı: 1486, 1922, 1, Ek 17), Mısır, İran ve Azerbaycan sefaretları, Azerbaycanlı Halil Bey, Hacı Mehmedof ile Azerbaycan'ın eski devlet erkânından olan ve Kuzey Kafkas Cumhuriyeti temsilcisi Ali Han gibi şahsiyetler de cenazede hazır bulunmuşlardır (İkdam gazetesi sayı: 8936, 1922, 3). İskele meydanında çok fazla kalabalık olmuştur. Eminönü'nden Sirkeci'ye gelen cadde üzerinde süvari polisleri ulaşımı kesmişlerdir (Vakit gazetesi sayı: 1487, 1922, 2) .

Cenaze, vapurdan çıkarıldıktan sonra hükümetçe düzenlenmiş olan merasim yapılmıştır. Merasimde şehit Paşanın naaşı Bâbîâli önüne getirilirken önde Said Halim'in çocukları, Şehzade Abdürrahim Efendi, Damat Abdülmecit ve diğer devlet büyükleri yer almıştır. En önde ise sekiz atlıdan oluşan polisler ve bir askeri süvari alayı bulunmaktaydı. Sonra sırasıyla Darüleytam'dan bir kıt'a öğrenci ile devlet büyükleri ve şeyhler, en sonunda ise halk cenazeyi takip etmekteydi. Said Halim Paşa'nın cenaze merasimi son senelerde görülmeyen büyük bir kalabalıkla ancak bir saatte Sirkeci'den Bâbîâli'ye getirilebilmiştir. Bâbîâli'den Sirkeci'ye caddenin iki tarafında mahşeri bir kalabalık vardır. İnsanlar paşaya saygılarından dolayı taşınan tabutla birlikte “*La İlahe İllallah*” sözünü tekrarlayarak Bâbîâli'ye doğru yürümüşlerdir (Vakit gazetesi sayı: 1486, 1922, 1). Ayrıca önde Buhara Mevlevi Şeyhi Abdülbaki Efendi ve iki arkadaşı, bunların arkasında hâfızlar tekbirler ve kelime-i tevhid getirerek cenazenin önünde ilerlemektedir. Tabut, on binlerce halk tarafından omuzlarda taşınmıştır (Milli Nevsal 1922: 243, Ek 18). Yol güzergâhında birçok dükkân, Şehit Said Halim Paşa'ya olan

saygı ve sevgilerinden dolayı kapanmıştır. Sirkeci'den Bâbiâli'ye kadar iki sıra yaya kaldırımları, Ayasofya Meydanı ile Divan yolunu takip eden cadde ve eski İstanbul Belediye binasının önü sabahleyin saat 10.00'dan itibaren kadınlar ve çocuklarla dolmuştur. Cenaze merasimi sırasında güvenlik polis, jandarma ve askerler tarafından sağlanmıştır. Sirkeci'den Bâbiâli'ye kadar halk büyük bir dalga halinde ilerlemekteydi. Sabahtan beri bekleyen kadınlar cenazeyi gözyaşlarıyla takip etmişlerdir. Cenaze Bâbiâli'nin önünden geçerek Ayasofya Meydanı'na varmıştır (Vakit gazetesi sayı: 1486, 1922, 1 ve Yeni Şark gazetesi sayı: 120, 1922, 1, Ek 19).

Ayasofya Meydanı,⁶⁸ cenazeyi bekleyenlerle caminin iç ve dış avlusu din adamları ile yaşlı insanlarla dolmuştur. Ancak cenaze saat 16.00'da Ayasofya Camii'ne getirilmiştir (İleri gazetesi sayı: 1435, 1922, 1). Said Halim Paşa'nın naaşı Ayasofya Camii avlusundaki musalla taşına⁶⁹ konulmuş ikindi namazını müteakip kılınacak cenaze namazı beklenmiştir. Saat 16.15'te Ayasofya Camii 'sinde çok büyük bir kalabalıkla cenaze namazı İstanbul Müftüsü tarafından kıldırılmıştır. Daha sonra halkın omuzları üzerinde Divan Yolu Caddesi ve aynı alay ile Sultan II. Mahmut Türbesi'ne getirilmiştir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 231-3259, 1922, 1, Ek 21). Said Halim Paşa'nın naşı babasının yanında Evkaf Nezareti tarafından hazırlanan mezara götürülmüştür. Burada bulunan halkın toplanması, cenazeyi takip eden insan kalabalığı ile birleşince türbenin önü Piyer Loti ve Klodfarer Caddelerinden Çemberlitaş'a kadar uzayan bir taşkınlık ile sarılmıştır. Şehit Said Halim Paşa'nın cenazesi saat 16.30'da ebediyete uğurlanmıştır (İleri gazetesi sayı: 1435, 1922, 1, Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 231-3259, 1922, 1 Ek 22, İnal 2013: 1912). Şehit Said Halim Paşa'nın resmi törenle gömülmesi esnasında Darüleytam öğrencileri kabrin ayakucunda toprağa diz çökerek beraberce, hatim indirmişlerdir. Şehit, babasının yanında toprak kabirle örülmüş şekilde mezara defnedilmiştir (İşli 2011: 395, 402). Cenazeden ağlayarak ayrılan halk tekrar Sirkeci İskelesi'ne inerek kiralanan vapurlarla evlerine gönderilmiştir. Oğulları ve akrabaları ise Yeniköy'deki şehit Said Halim Paşa'nın yalısına giderek taziyeleri kabul etmişlerdir (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 231-3259, 1922, 1).

⁶⁸ Cenaze Alayı Ayasofya meydanında iken çekilmiş bir fotoğraf için bkz. İleri gazetesi sayı: 1435 30 Ocak 1922 s. 1.

⁶⁹ Said Halim Paşa'nın tabutu musalla taşında bkz. Vakit gazetesi sayı: 1486 30 Ocak 1922 s. 1 ve Yeni Şark gazetesi sayı: 120 30 Ocak 1922 s. 1 Ek 20.

Said Halim Paşa'nın şehit edilmesi her kesimden insanı derinden etkilemiş ve halk ona son vazifesini yerine getirmek için cenaze alayına katılmıştır. Cenaze merasimine kaç kişinin katıldığı konusunda gazeteler farklı sayılar vermektedir. Yeni Şark gazetesi 20 bini üst tabakadan, 30 bini halk olmak üzere toplam 50 bin kişinin cenaze merasimine katıldığını yazmaktadır (Yeni Şark gazetesi sayı:120, 1922, 1). Vakit gazetesi cenaze törenine 30 bin kişinin (Vakit gazetesi sayı:1486, 1922, 1), İleri gazetesi ise şehidin cenazesine on binlerce kişinin katıldığını belirtmektedir (İleri gazetesi sayı: 1435, 1922, 1). Son olarak Anadolu'da Yeni gün gazetesi 100 bine yakın kadın, erkek, çoluk çocuğun cenaze merasimine katıldığını duyurmuştur (Anadolu'da Yeni gün gazetesi sayı: 791-404, 1922, 1). Sonuç olarak gazetelerin yazdıkları rakamlar birbirleriyle tutarlı olmasa da çok büyük bir kalabalıkla cenaze merasimi gerçekleşmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Said Halim Paşa'nın şehit edilmesiyle ilgili ailesine başsağlığı temennisi olarak aşağıda belirtilen telgrafi çekmiştir:

“Prens Halim Bey Hazretlerine peder-i muhteremleri Said Halim Paşa Hazretlerinin Roma'da şehit edildiği haberi burada fevkalade hayrete düşüren tesir olmuş ve zat-ı aliyeler ile aile-i muhteremeler erkânına beyan-ı taziyeye ibtidar kılınmıştır. Efendim hazretleri. Büyük Millet Meclisi Reisi namına Reis Sani Doktor Adnan Bey⁷⁰” (Vakit gazetesi, sayı: 1481, 1922, 2, Akşam gazetesi, sayı: 1200, 1922, 3).

2.10. Said Halim Paşa'nın Cenazesinden Sonra Gazetelerde Yer Alan Haberler

Said Halim Paşa'nın cenaze merasimi yapıldıktan sonraki gün o dönemin meşhur şairlerden biri olan Üsküdarlı Talat Bey, Tevhid-i Efkâr gazetesinde şöyle duygu yüklü bir şiir yazmıştır (Tevhid-i Efkâr gazetesi sayı: 231-3259, 1922, 1):

“Said Halim Paşa'nın Şehadetine Tarih

⁷⁰ Telgrafi gönderen kişi o dönemin Sağlık Bakanı, Halide Edip'in eşi ve 1934 yılında Adıvar soyadı verilen Abdülhak Adnan Adıvar'dır. Kendisi Milli Mücadele döneminde önemli rol oynayan ve Mustafa Kemal'in en güvendiği kişilerden biridir. Daha fazla bilgi için bkz. M. Cavid Baysun, “Doktor Abdülhak Adnan Adıvar 1882-1955”, *Tarih Dergisi*, C. 8, Sayı 11-12, İstanbul, 1956, ss.1-9.

Güzide-i vüzerâ sadr-ı esbak eḫham

Edüp cemal cenab-ı hüdaya doğru nigâh

Şehid düştü şehidanı kerbela şehid

bihakkı ‘eşhedü ellâ ilâhe illallah

Edeble gel oku tarihi zi şehadetin

Ola şehid-i saide bihişt cevân-gâh

Üsküdarlı Talat”.

Sene 1340

Aşağıda verilen beyit de onun için yazılmıştır:

“Ruhunu şad eylesin Rabbi Mecîd,

Dar’ı gurbette şehid oldu Sa’id”. Ancak bu iki mısranın Talat Bey’e ait olmadığı iddia edilmiştir (Düzdağ 1991: 17).

Said Halim Paşa’nın cenazesinden sonra evinde taziyeleri kabul eden çocukları, İstanbul halkına cenazeye gösterdikleri ilgiden dolayı İstanbul’daki gazetelere teşekkür yazısı olarak şu ilanı vermişlerdir (Tercüman-ı Hakikat gazetesi, sayı: 14667, 1922, 1, İkdâm gazetesi, sayı: 8938, 1922, 1, İleri gazetesi, sayı: 1437, 1922, 1, Tevhid-i Efkâr gazetesi, sayı: 233-3261, 1922, 1):

“Şehit muhterem eski Sadrazam Said Halim Paşa hazretlerinin evlatları tarafından İstanbul ahâl-i muhteremesine teşekkür, İstanbul muhterem ahâl-i islamiyesine arz-ı hürmet eyler ve pederimiz eski Sadrazam Said Halim Paşa’nın cenaze törenine o kadar azim iştiraklarından dolayı derin teşekkürler takdim eyleriz. Ömer Halim ve Halim Said.”

Said Halim Paşa’nın oğulları Ömer ve Halim Beyler, 1 Şubat 1922 tarihinde Sadrazam ve Hariciye Nezareti’ni ziyaret ederek babalarının cenaze merasiminde hazır bulunmalarından dolayı kendilerine teşekkür etmişlerdir (İkdâm gazetesi, sayı: 8939, 1922, 3). İstanbul Hükümeti’nin Hariciye Nazırı olan İzzet Paşa, merhumun Yeniköy’deki yalısına giderek evlatlarına iadeyi ziyarette bulunmuştur (İkdâm gazetesi,

sayı: 8943, 1922, 5). Said Halim Paşa, Talat Paşa, Behbud Han⁷¹ ve bütün Anadolu şehitlerinin ruhlarına ithaf olunmak üzere İstanbul Beykoz semtinin Çubuk Mahallesi'nde bulunan Çubuklu Camii'sinde Hamalbaşı Mustafa Efendi mevlit okumuş ve Anadolu'da Milli Mücadele'de yer alan gazilerin başarılı olması yönünde temennilerde bulunmuştur (İkdam gazetesi, sayı: 8943, 1922, 5).

İleri gazetesi yazarı Celal Nuri (İleri) 30 Ocak 1922 tarihli köşesinde Said Halim Paşa'nın ölümüyle ilgili “*Manalı Bir Gün*” başlığını kullanarak bir yazı kaleme almış ve şu cümlelere yer vermiştir (İleri gazetesi, sayı: 1435, 1922, 1):

“İstanbul ahalisi şehit Said Halim Paşa'ya pek büyük ve pek soylu bir surette merasim yaptı. Said Paşa merhum eceli ile öle idi dünkü hürmet ve ihtiramı bekli de bu kadar samimi ve umumi bir surette görmezdi. Fakat malum olan surette Roma'da şehidi edilen bir Türk, bir sadrazam ve bir Müslüman herhalde İstanbul ahalisi tarafından pek parlak ve samimi bir surette merasim ile defnedilecekti. Bu defa şehidin ismi Said Halim idi. Dün İstanbul âleme büyük bir ders verdi. İlk olarak İstanbullular bu vesile ile de var olduklarını, yaşadıklarını, değme ettiklerini gösterdiler. Sonrada milli ve dini bir hisle âleme gösterdiler ki bu şehirde bir çoğunluğu yok eden bu ekseriyetinde bir izzet nefsi vardır. Dün şehit Said Halim Paşa'yı mezarına götüren İstanbul halkı belki eski sadrazamı bilmezlerdi. Belki de pek az bilirlerdi. Fakat dünkü merasime iştirak iden İstanbul'un kadın ve çocuklarının muhakkak bildikleri bir şey vardı ve evini de pekiyi bilirlerdi.”

Celal Nuri'nin dediği gibi İstanbul halkının yıllar sonra ilk defa var olduklarını ve kendilerine geldiklerini o dönem gazeteleri ifade etmektedir. Gerçekten Müslüman bir halkın var olduğu kanıtlamıştır. Makalenin devamında ise

“Türklük ve İslamlık Evet, Said Halim Paşa merhum bu iki kutsal fikir için paşayı öldürüldüğünü iddia etmiş. Zaten Anadolu'da üç senedir her şehit olan kardeşimizde yine bu iki kelime, bu iki fikir için canını vermiyorlar mı? Türk ve İslam demek namuslu, fedakâr, azimkâr insanlar demektir. İşte biz Türkler bu gibi büyük ve mukaddes insanlar sayesinde yaşıyoruz ve bunları seviyoruz. Dün Said Halim Paşa'nın cenazesi arkasından gidenler, yine bütün İstanbul ahalisi yalnız bir şehit cenazesi

⁷¹ Azerbaycan Hükümeti'nin ilk Dâhiliye Nazırı olan Behbud Han Cevanşir, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Bkz. Zafer Atar ve Kurtuluş Demirkol, “Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 13, Sayı: 1, Manisa, 2015, ss. 279-280.

arkasından gitmiyorlardı. Çanakkale’de, Irak’ta, Filistin’de, Kafkasya’da ve ezcümle İnönü ve Sakarya’da şehit olan bütün o isimleri meçhul Türklerin, İslamların o büyük şehitlerinde bu cenaze merasiminde bir parça hak ve hissesi vardı. Dün İstanbullular düşman tarafından şehit olan pek ve muhterem fedailerinin cenazesinde hazır bulundular. Bu gibi merasim bize Türklüğümüzü, İslamlığımızı daha ziyade hatırlatıyor ve düşmana karşı bizi bir kat daha kuvvetlendiriyor. Çünkü biz böyle zamanlarda düşmanımızı daha iyi görüyor ve çare hulâsamızı daha çabuk keşif ediyoruz. Berlin’de Talat ve Roma’da Said Halim Paşaları şehit edenler hem bu muhterem insanlara hem de bütün Türklere pek büyük iyilikte bulundular. Çünkü biz ancak bu gibi canavar katiller karşısındayız ki büyüklerimizi daha ziyade tanıyabiliyoruz ve daha ziyade sevebiliyoruz. Vatan ve millet için her yerde çalışmak kabildir. Berlin ve Roma şehitleri de İnönü ve Sakarya şehitleri gibi bu vatani, bu milleti kurtarmak için yaşadılar ve öldüler. Dün muhterem Türk şehidi arkasından kibarca giden İstanbul ahalişi yarın inşallah bize milli başarıyı getirecek olan büyük Türklerin şen ve şeref alaylarına iştirak ederler de bugünkü hüzneleri unuturlar. Şehitlerin boşuna ölmediklerini görürler, çünkü bu kadar fedakârlık bu kadar kan ve ölüm bize nihayet zaferi ve kurtuluş getirecektir. Bundan emin olduklarını dün İstanbullular pek bariz bir surette gösteriyorlardı. O şehitlerimize rahmet, bağışlamasını ve milletimize de selamet ve saadet ihsan buyursun.” ifadelerine yer verilmiştir.

Gerçekten de Said Halim Paşa hem Türk hem de bir İslam düşünürü olarak bilinirdi. Vatanını çok seven bir mütefekkir. Zaten Anadolu’daki mücadelenin sebebini de bu iki kavram sağlamaktır. Said Halim Paşa’nın cenazesi insanların manevi duygularını perçinlemişti. Celal Nuri’nin, Said Halim Paşa’nın lehine yazdığı bu makalesi gerçekten de onun kişiliğini ve görüşünü yansıtmaktadır.

Ancak bazı köşe yazarları Said Halim Paşa aleyhinde makaleler yazmıştır. Bunlardan ilki Milli Mücadele’yi destekleyen yazılar yazan ve Milli Mücadele’den itibaren Mustafa Kemal’in yakın arkadaşları arasında yer almış olan İkdâm gazetesi yazarı Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ‘dir. Yakup Kadri, Said Halim Paşa’nın Roma’da şehit edilmesinden sonra 10 Aralık 1921 tarihinde “*Said Halim Paşa*” adlı bir makale yazmıştır. Makalede Said Halim Paşa hakkında şunları söylemektedir (İkdâm gazetesi, sayı: 8885, 1921, 2) :

“Geçen sene Talat Paşa’yı vuran kurşun bu sene Said Halim Paşa’yı da yere serdi. Kahire’de doğan Paris’e büyüyen ve servetini Avrupa’da yedikten sonra İstanbul’a gelip yerleşen ve hala birçok kişinin anlayamadığı bir kaderin cilvesiyle Yeniköy Belediye Reisliğinden Hariciye Nezareti’ne, oradan da Sadaret Makamına fırlayan bu adam, hayatının bütün o görünen ağır başlılık ve ciddiyetine rağmen hiç şüphesiz ki her şeyden evvel bir maceraperest idi. Bir ecnebi toprağında bir ecnebi kurşunuyla ölen her Türk bizim için hatırası hürmet edilecek insanlardan biridir. Said Halim Paşa’ya taktığı nişanlardan hiçbirisi aldığı bu son nişan kadar şan verememişti; giydiği o özenilmiş, rehdingutlardan hiçbir tanesi sarındığı bu şehadet kefeni derecesinde ona yaraşamamıştı. Onun mezar taşına şöyle yazmalıdır: ‘Hayatta iken hiçbir şey değildi, öldükten sonra her şey oldu.’ Ne gariptir ki hadisat hat zatında bir hiç olan bazen adamları böyle hep mertebesine çıkarıyor. Harb-ı Umumi esnasında Türk milletinin kendisini idare edenlere karşı duyduğu kin ve gayz mütarekeyi müteakip derin bir nefret ve istihkara mübeddel olmuştu. Bir sirkati veya bir cinayeti ika’ ittikten sonra kalabalık ve kargaşalıktan bi’l istifade ortada kayıp oluyor en sabıkalılar gibi memleketi müthiş bir felaket anında kendi haline terk edip her biri bir tarafa kaçan ricalimizin yardımı bizde iğrenmeden başka bir his uyandırmıyordu. Fakat ne vakit ki bunlar üzerinde ecnebi adaleti istila itti, yalnız bize, ancak Türk milletine cevap vermeye mecbur olan bu adamlar Türk’ün gayr ileri tarafından âzâ ve cefaya duçar olmağa başladı, o zaman kalbimizdaki nefret ve istikrah yavaş yavaş bir nev’ merhamete inkılap itti; Şimdi Avrupa’nın ortasında birisinde patlamağa başlayan bu esrarengiz kurşunlar ise her patlayışlarında bu merhametimizi biraz daha derinleştiriyor, adeta bir nev’ hürmet ve muhabbete tahvil ediyor...”

Paşa Kahire’de doğmuş, Avrupa’da okumuştur. Kendisi varlıklı bir aileden gelmekteydi. Dolayısıyla Avrupa’da okurken eğitime para harcamışsa da bu servetini bitirdiği anlamına gelmiyordu. Yakup Kadri’nin, Said Halim Paşa’yı eleştirmekle kalmayıp daha cenazesi Roma’dan gelmemişken mezarına ne yazılacağını yazması gerçekten üzücü bir durumdur. I. Dünya Savaşı sırasında Sadrazam olan Said Halim Paşa görevini layıkıyla yapmıştır. Evet, sadrazamlığı sırasında bazı başarısızlıklar elde edilmiştir ancak hiçbir zaman ülkesini terk etmemiştir. Aksine sadrazamlık dönemindeki tüm faaliyetleri konusunda ifade vermeye hazır olduğunu söylemiştir. Ayrıca İngilizlerin desteklediği ve İstanbul Hükümeti tarafından kurulan Divan-i Örfi Mahkemesi’nde de ifade vermiştir. Lakin İngilizler onu ve diğerlerini tutuklayıp Malta Adası’na sürgüne göndermiştir. Sürgünden kurtulduktan sonra da bir Ermeni Komitesi

üyesi Arşavir Şıracıyan tarafından şehit edilmiştir. Yakup Kadri'nin I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan bütün olumsuzlukları Said Halim Paşa'ya yüklemesi doğru gözükmemektedir.

Yakup Kadri'nin makalesi başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli kentlerinde halk tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Kendisine duyulan rahatsızlıklar, biri Samsun'daki yerel bir gazeteden diğeri Erzurum'dan Rauf imzasıyla İkdam gazetesinin idarehanesine gönderilen iki telgrafta dile getirilmiştir. Ayrıca gazetenin merkezi idarehanesine halkın itirazlarının yükselmesi üzerine Yakup Kadri, tekrar bir makale yazmak zorunda kalmıştır. Makalede sözlerinin yanlış anlaşıldığını, bu sebeple halktan özür dilediğini ve maksadının onları zan altında bırakmak olmadığını ifade etmiştir. Her Müslüman gibi Talat'ı ve Said Halim Paşa'yı şehit eden kurşunun çarpması gibi kendi kalbinde hissedendenler olduğunu söylemiştir (İkdam gazetesi, sayı: 8921, 1922, 2).

Said Halim Paşa aleyhinde yazılan yazılardan bir diğeri ise, Efkârı Umumiye gazetesi yazarı Damat Salih Paşa'nın, "*Vatan Şehidi Said Halim Paşa*" başlıklı makalesidir. Makalede şu ifadeler bulunmaktadır (İnal 2013: 1913-114) :

"...Said Halim Paşa, vatanı harabeye çevirdikten, milyonlarca unsuru İslamiye mahv ve tebah eyledikten sonra yine serbest, hür ve azade eski prenslik hayatına devam ediyor, böyle Bekirağa bölüklerinin rutubetli duvarları arasında bir gün olup da eski hesapların sorulacağını hatırına getirmiyordu ve esasen de getiremezdi. O, kendisine vaad edilen Mısır tacının sehhar tesiri altında memleket yanarken, yakılırken, yüzbinlerce can ve vatandaş ölürken, öldürülürken kendi, yaldızlı hülyalar içinde yaşıyordu. Şimdi bu hayal ve hülyaların birdenbire sukutunu ve sarayının müzehheb tavanlarına, Acem halıları ile örtülü salonlarına mukabil Bekirağa Bölüğünün soğuk duvarları aklına bir parça hiffet getirmiş olmalı ki 'Beni Divan-ı Ali'ye sevk ediniz. Ben ancak oraya lâyıkım' diye feryat ediyor. Said Halim Paşa, iflas etmiş ve memleketi mahv ve inkıraza sevk etmiş kanlı bir içtihadı malik olması itibarıyla 'ölüme' hak kazanmıştır. Kendi beratı idamını ahmakçasına heder ettirdiği milyonlarca evladı vatanın kanlı mazlumuyla yazdı. Sadaret sandalyesine oturduğu andan bugüne kadar vatanın başına ne kadar felaket gelmişse hepsinin sebebi ve amili sadrazam ve mührü hümayunu hamil olmak itibarıyla Said Halim Paşa'dır. Esasen başka türlü de hareket edemezdi..."

Said Halim Paşa, ülkesini savaşa sokacak bir devlet adamı değildi. Barıştan yana bir tavır ortaya koymuştur. Hatta Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesini engelleme girişimlerinde bulunmuştur. Sadrazamlığı döneminde yaşanan bütün sıkıntıların sebebi olarak kendisini gösterilmiştir. Yazarın yazdığı makalede Said Halim Paşa aleyhinde bir yorumda bulunmuştur.

Ali Kemal de Peyam-ı Sabah gazetesine Said Halim Paşa'yla ilgili olumsuz bir makale yayınlanmıştır. Yazdığı makalede şöyle diyordu (Peyam-ı Sabah gazetesi, sayı: 1083-11013, 1921, 1) :

“...Zavallı Said Halim hakikaten biçare bir mahlûk idi. Mehmet Ali Paşa'nın erkek torunu olmaktan başka bir meziyete malik değildi. Şöyle böyle bir servet sahibi idi. Mısır'da, Avrupa'da kendi halinde yaşayabilirdi. Alelhusus ne lisanına, ne tehzibine, ne irfanına çok agâh olmadığı bir memlekette siyaset ateşiyle oynamağa asla mecbur değildi. Mamañih bu adamcağızın kanına İttihat Terakki girdi. Bu usta ocak her fertten, her hadiseden, her fırsattan istifade etmeği pek güzel bilirdi. Bir nokta-i nazardan Said Halim İttihat Terakki Cemiyeti'nin işe yarar bir şahsiyeti idi. Büyükçe bir aileden idi, paşa idi, vezir idi, mütekebbir idi. Kimin hatırandan geçerdi ki böyle bir Mısır Prensi Sadrazam olacaktı, fakat her gün mutantan bir gerdûne ile alaylar, ihtihamlar içinde konağından Bâbiâli'ye, Bâbiâli'yeden konağına gitmekten gelmekten başka bir iş görmeyecekti. Çünkü önemli işleri Umur-ı Devleti perde arkasında bir hizb-i hafî fasıl ve tasfiye edecektir, bir hizb-i hafî ki o sadr sürmeyi bir alet bir oyuncak mesaba koymuştu, hasenatta, maiyette, her işte kullanırdı...”

Yazarın ifade ettiği gibi Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı göstermelikte idi. Hükümetinde meydana gelen önemli olaylar Paşa'nın haber olmadan yapılmıştır. Devlet işleri Talat, Cemal ve Enver Paşaların elindeydi. Son olarak Said Halim Paşa'nın cenaze merasiminden sonra gazetelerde şimdi kadar ifade edilenlerin dışında lehinde ve aleyhinde yazılar yazılmıştır.

III. BÖLÜM

3. SONUÇ

İttihat Terakki Cemiyeti'nde önemli görevlerde bulunan Said Halim Paşa, I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından tutuklanarak Malta Adası'na sürgüne gönderilmiştir. Serbest bırakıldıktan sonra da Roma'ya giderek burada ikamet etmeye başlamıştır. Roma'da 6 Aralık 1921 tarihinde bir Ermeni Komiteci olan Arşavir Şıracıyan tarafından bir suikast neticesinde şehit edilmiştir. Said Halim Paşa suikastı Ermeniler tarafından I. Dünya Savaşı'ndan sonra işlenen siyasi cinayetlerin ikincisidir, ilki Talat Paşa'nın Berlin'de şehit edilmesiydi.

Said Halim Paşa cinayeti Osmanlı basınında genişçe yer almıştır. Suikast ile ilgili haberler üç aylık dönemde çok tartışılmış ve birçok haber ve makale yayınlanmıştır. Yapılan ilk haberler genellikle yabancı basında yer alan haberlere dayandırılmıştır. Özellikle İtalyan gazeteleri konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Cinayet haberinin doğrulanmasının ardından, uzun bir süre Said Halim Paşa ile ilgili yazılara, anılara ve fotoğraflara gazetelerde yer vermeye başlanmıştır.

Said Halim Paşa suikastının ardında kimlerin olduğuna dair tartışmalar basında oldukça geniş bir şekilde tartışılmıştır. Suikastın arkasında Ermenilerin, İngilizlerin, Bulgarların ve Rumların olduğuna dair iddialar ortaya atılmıştır. Fakat gazetelerde yer alan bu yazılar ve cinayetin ardından yapılan araştırmalara rağmen cinayetin arkasında hangi güçlerin olduğu kesin olarak belirlenememiştir. Lakin cinayeti işleyen kişi bir Ermeni Komitacısı Arşavir Şıracıyan'dır. Bu kişi Taşnak Partisi'ne mensuptur. Cinayet sırasında Taşnak Partisi Genel Sekreteri Hratch Papazian da Roma'da bulunmaktaydı. A. Şıracıyan "*Bir Ermeni Teröristin İtirafları*" adlı eserinde Said Halim Paşa suikastını ayrıntılı olarak anlatmıştır. Hatta eserinde cinayetten sonra Yunanistan'ın Roma'daki Büyükelçiliği'ne gelerek orada Rumlar tarafından madalyayla ödüllendirildiğinden bahsetmiştir. Ayrıca A. Şıracıyan Roma'ya giderken Arsil Sirag isimli Edirneli bir Rum

adına düzenlenmiş bir pasaport kullanmıştır. Bütün bunlar Rumların da suikastın işlenmesinde parmağı olduğunu göstermektedir. Said Halim Paşa'nın Malta'da serbest bırakıldıktan sonra İngiliz Gizli Servisi'nin kendisini takibe alması, daha sonra Ermeni komitecilerle haberleşerek Said Halim Paşa'nın yerini Ermenilere vermiş olma ihtimalini güçlendirmiştir. Zaten o sırada katil Ermenistan'da bulunmaktaydı. Katilin İstanbul'a çağırılarak Roma'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Komite zaten öncesinde bir Ermeni keşif kolunu Roma'ya göndermiştir.

Said Halim Paşa'nın katil zanlısının Ermeni olduğu iddiası o dönemin hemen hemen bütün gazetelerinde çokça yer almıştır. Gazetelerde genellikle Paşa'nın Cenevre'deki Ermeni Milliyetperverler Komitesi kararıyla bir Ermeni tarafından katledildiği haberi işlenmiştir. Ancak suikast kararını Taşnak Partisi vermiştir. Gazetelerde Said Halim Paşa cinayetinden sonra sıranın diğer İttihat Terakki üyelerine geleceği, bunlardan ilkinin de Enver Paşa olacağı iddia edilmiştir. Nitekim gazetelerin iddiaları kısmen doğru çıkmış, yaklaşık yedi ay sonra Tiflis'te Cemal Paşa ve bir yıl sonra da Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi Bey Ermeni komitacılar tarafından şehit edilmiştir. Enver Paşa ise Ruslarla girdiği savaşta şehit düşmüştür.

Dönemin basınında genişçe yer bulan haberlerden biri de Said Halim Paşa'nın naaşının nereye defnedileceği hadisesidir. Naaşın Mısır'a mı yoksa İstanbul'a mı getirileceği sorun olmuştur. Nitekim Said Halim Paşa'nın vasiyeti üzerine İstanbul'a getirilmiştir. Halkın cenazeye katılmasını kolaylaştırmak için Said Halim Paşa'nın ailesi tarafından vapurlar kiralanmıştır. Cenaze törenine, padişahın yaveri, şehzadeler, diplomatlar, eski devlet adamları, şeyhler, dervişler, esnaf teşkilatları katılmışlardır. 29 Ocak 1922 tarihinde Ayasofya Camii 'sinde kılınan cenaze namazından sonra Sultan II. Mahmut'un Türbesi'nde bulunan babasının yanına defnedilmiştir. Cenaze törenine on binlerce İstanbullu katılmıştır. Cenaze merasiminde Osmanlı Hükümeti üyeleri katılmış, TBMM de ailesine başsağlığı telgrafi çekmiştir.

Son olarak Ermenilerin gerçekleştirdiği terör faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmamış, Ermeni terör örgütü ASALA'nın Türk diplomatlara yönelik düzenlediği suikastlar, 1973'ten bu yana devam etmiştir.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV BELGELERİ⁷²

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Kataloğu

Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval İdaresi Memurin Kataloğu

Ali Fuad Türkgeldi'nin Mirasçılarında Satın Alınan Evrak Kataloğu

Said Halim Paşa (Hariciye Nazırı) (İ.DUİT TAYİN) Kataloğu

2.GAZETE VE DERGİLER

Gazeteler

Akşam Gazetesi

Anadolu'da Yenigün Gazetesi

Corriere Della Sera Gazetesi

Habertürk Gazetesi

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

İkdam Gazetesi

İleri Gazetesi

Lazibona Gazetesi

Peyam-ı Sabah Gazetesi

Takvim-i Vekayı Gazetesi

---

⁷² Arşiv belgeleri, gazeteler ve dergilerin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi

Tevhid-i Efkâr Gazetesi

Times Gazetesi

Vakit Yevmi Gazetesi

Yeni Şark Gazetesi

Dergiler

Sebilürreşid Dergisi

3. KİTAPLAR, MAKALELER VE TEZLER

Ahmad, Feroz (1984). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. Çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Sander Yayınları.

Akçura, Yusuf (1985). *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*. Ankara: TTK Yayınları.

Akşin, Sina (1987). *Jön Türkler ve İttihat-Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Alkan, Ahmet Turan (1992). *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*. Ankara: İletişim Yayınları.

Altuncu, İlker (2010). *Türk Basınında Cemal Paşa Suikastı ve Yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Altundağ, Şinasi (1979). "Mehmet Ali Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VII: 559-579.

Armaoğlu, Fahri (1997). *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)*. Ankara: TTK Yayınları.

Artuç, Nevzat (2008). *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*. Ankara: TTK Yayınları.

Ata, Ferudun (2005). *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*. Ankara: TTK Yayınları.

- Atar, Zafer ve Demirkol, Kurtuluş (2015). “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptığı Katliamların Soruşturulması (1918-1920)”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (1) : 275-296.
- Atay, Falih Rıfki ve Soydan, Mahmut (1982). *Atatürk’ün Anıları (1917-1919)*. Sadeleştiren: İsmet Bozdağ, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Ayaşlı, Münevver (1975). *Dersaadet*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1981). *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa*. C.II, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ayverdi, Samiha (1976). *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*. C. III, İstanbul: Damla Yayınevi.
- Bakar, Bülent (2009). *Ermeni Tehciri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Balkaya, İhsan Sabri (2005). *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Bayar, Celal (1967). *Bende Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*. C.I-V, İstanbul: Baha Matbaası.
- Baysun, M.Cavid (1956). “Doktor Abdülhak Adnan Adıvar 1882-1956”. *Tarih Dergisi*, Sayı 11-12: 1-9.
- Bayur, Hilmi Kamil (1954), *Sadrızam Kamil Paşa-Siyasi Hayatı*. Ankara: Sanat Basımevi.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1983). *Türk İnkılap Tarihi*. C.II/Kısım II, Ankara: TTK Yayınları.
- Bayur, Yusuf Hikmet (1991). *Türk İnkılap Tarihi*. C. III/Kısım IV, Ankara: TTK Basımevi.
- Bilican, Ertuğrul (1988). *Said Halim Paşa’da Doğu-Batı Sorunu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Birinci, İhsan (1976). “Binbaşı Bekirağa Bölüğü”. *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 11: 75-92.
- Bleda, Mithat Şükrü (1979). *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bostan, M. Hanefi (2015). “Bir Ermeni Komitacının Hatıralarında Sadrazam Said Halim Paşanın Öldürülmesi”. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, doi: 10,1061/j.tate.2016.03.008. (Erişim Tarihi: 8.3.2016).
- Bostan, M. Hanefi (1992). *Bir İslam Düşünür Said Halim Paşa*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Bostan, M. Hanefi (1988). “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Gerçekler”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 57: 107-118.
- Bülbül, Kudret (2006). *Bir Devlet Adamı ve Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Çavdar, Tefik (1984). *Talat Paşa*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Danışman, Zuhuri (1966). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. C.14, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Danışmend, İsmail Hami (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C.IV, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Duman, Hasan (2000). *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928)*. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Ertürk, Hüsameddin (1964). *İki Devrin Perde Arkası*. Haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: Pınar Yayınevi.
- Gazigiray, A. Alper (1982). *Ermeni Terörünün Kaynakları*. İstanbul: Gözen Kitabevi.
- Guida, Michelangelo (2008). “II. Meşrutiyet Dönemindeki İslamcılık Düşüncesi ve Buna Bir Örnek Teşkil Etmesi Açısından Said Halim Paşa”. *Civilacademy*, Vol. 6, No 2: 109-117.

- Günaydın, Meryem (2014). “Arşidük Fransuva Ferdinand Suikastı 28 Haziran 1914”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 8, Sayı 15: 1-38.
- Güran, Tevfik (1997). Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı. *Tarihi İstatistikler Dizisi*, C. 5, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Gürün, Kamuran (1983). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Rüstem Yayınları.
- Halaçoğlu, Yusuf (2008). *Sürgünden Soykırığa Ermeni İddiaları*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Halaçoğlu, Yusuf (2001). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Hanioğlu, Şükrü (1986). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat-Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. C.I, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Harp Kabinelerinin İsticvabı* (1933). İstanbul: Vakıf Matbaası.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal (2013). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*. XI-XIV Cüz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İzzet Paşa, Ahmet (1992). *Feryadım*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Jaeschke, Gotthard (1971). *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*. Çev. Cemal Köprülü, Ankara: TTK Yayınları.
- Jaeschke, Gotthard (1989). *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*. C.II, Ankara: TTK Yayınları.
- Kadri, Hüseyin Kazım (1991). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım*. Yay. Haz. İsmail Kara, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karabekir, Kazım (1995). *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik?*. C.I, İstanbul: Emre Yayınları.
- Kara, İsmail (1980). “Said Halim Paşa’nın Hayatı ve Görüşleri I-II”. *Fikir Ve Sanatta Hareket Dergisi*, Sayı 11-12: 18-23.

- Karaca, Taha Niyazi (2008). *Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karl, Dönitz ve Th. Kraus, (1974). *Şanlı Yavuz Ve Midilli*. Çev. Mehmet Çağrı-Güray Yalavaç, İstanbul: Demir Yayınları.
- Karpat, Kemal (1985). *Ottoman Popularian, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Madison. Wisc: The University Of Wisconsin Press.
- Kayalı, Kurtuluş (1985). “Said Halim Paşa” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. C.V, 1304-1306.
- Koloğlu, Orhan (1988). “İlk Türkçe Gazete Vekayi-i Mısıriye” *Tarih ve Toplum*. C. X, Sayı 58: 201-220.
- Kuran, Ahmet Bedevi (1959). *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuran, Ercüment (1979). “Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa”, *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte 1. Uluslararası Konferansı Bildirileri*. Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Ortadoğu Arş. Enst. Yayınları, Ankara.
- Kutay, Cemal (1968). “Said halim Paşa’nın Malta’dan Başkan Vilson, Loyd Corc ve Klemanson’a Uyarı Mektupları”. *Tarih Sohbetleri*, Sayı: 8: 93-121.
- Kutay, Cemal (1982). *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*. c.17, İstanbul: Alioğlu Yayınevi.
- Lewis, Bernard (1991). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK Basımevi.
- Milli Nevsal* (1922). İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Niyazi, Resneli (2003). *Hatırat-ı Niyazi*. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Nur, Rıza (1981). *Türk Tarihi*. C. X, İstanbul: Toker Yayınları.

- Okyar, Ali Fethi (1988). “Ali Fethi Okyar’dan Günlük Hatıraları (30 Nisan 1921-16 Ekim 1921)”. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Hazırlayan: Fethi Tevetoğlu, c. XII, S. 16: 113-130.
- Okyar, Ali Fethi (1980). *Üç Devirde Bir Adam*. Haz. Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Oransay, Gültekin (1969). *Osmanlı Devletinde Kim Kimdir?*. C. I, Ankara: Küğ Yayınları.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anılar* (1986). Giriş İsmail Arar, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz (1965). *Türkiye Tarihi*. C. VI, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*. C. I/II/III, İstanbul: Meb. Yayınları.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1944). *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*. C.IV, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Parin, Fahri (2010). *Cemal Paşa Anılarım (1913-1922)*. İstanbul: İskenderiye Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1980). “Said Halim Paşa”. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara: Meb. Yayınları.
- Pekasil, Tahir (1998). *Said Halim Paşa’da Toplum ve Siyaset*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü.
- Rey, Ahmet Reşit (1945). *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim-yaptıklarım (1890-1922)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sabis, Ali İhsan (1991). *Harp Hatıralarım-Birinci Dünya Harbi*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Said Halim Paşa (1991). *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: İz Yayıncılık.

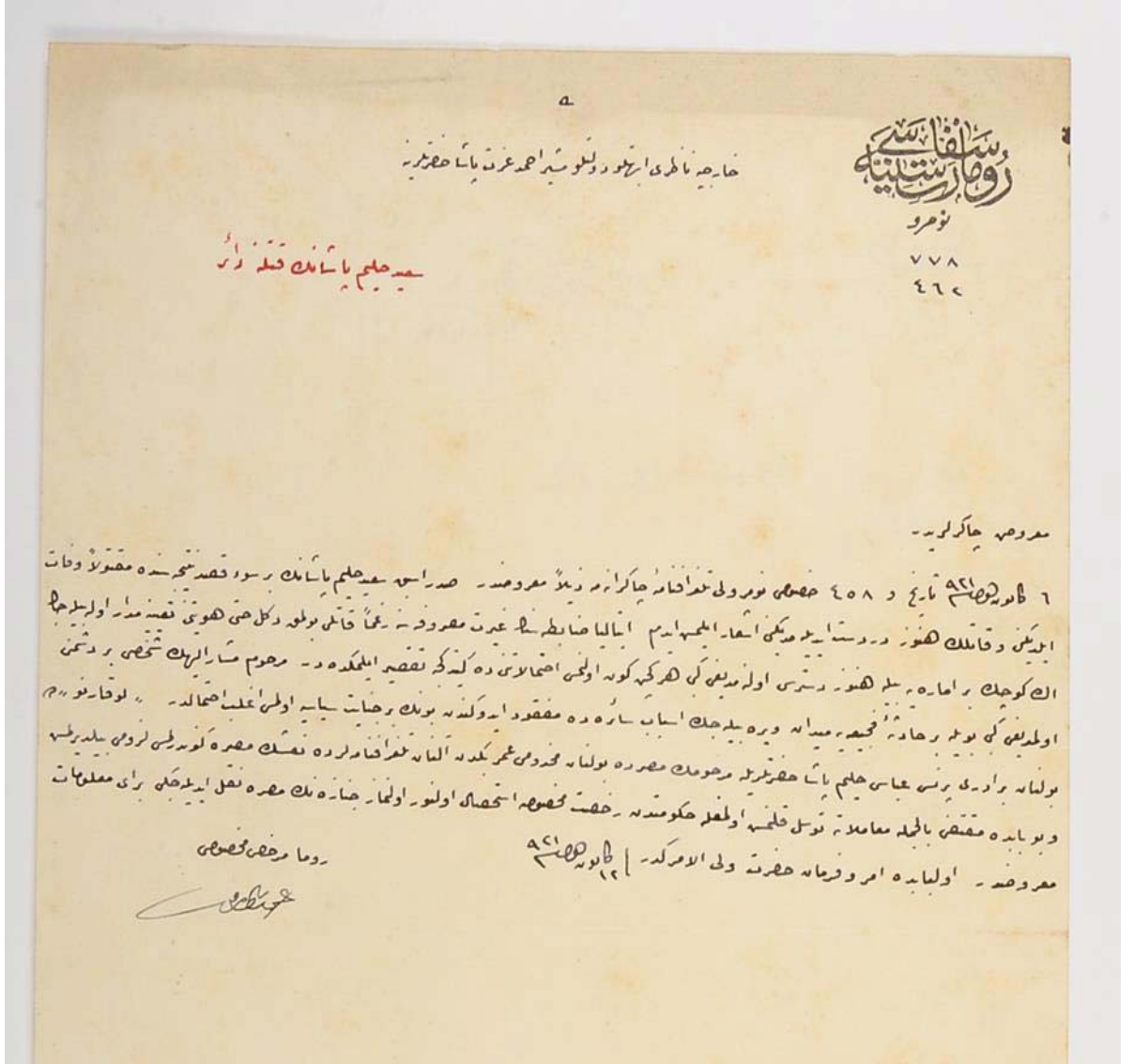
- Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Aliye Sevkleri* (1918). İstanbul: Meclis-i Mebusan Matbaası.
- Sanders, Limon Von (1968). *Türkiye’de Beş Yıl*. Çev. Şevki Yazmam, İstanbul: Burçak Yayınevi.
- Sezer, Cemal (2011). *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sılan, Necmeddin Sahir (1966). “İkinci Meşrutiyette Divan-i Ali Hareketleri”. *Tarih Konuşuyor*, C. V, Sayı 30: 2473-2478.
- Simavi, Lütfi (1942). *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Sonyel, Salâhi (1991). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sürmeli, Serpil (2001). “Bekirağa Bölüğü’nden Malta Adası’na Ubeydullah Efendi’nin Anıları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 17, Sayı 49: 107-118.
- Şakir, Ziya (1943). *Cihan Harbine Nasıl Girdik?*. İstanbul: Anadolu Türk Kitapevi.
- Şeyhun, Ahmet (2010). *Said Halim Paşa- Osmanlı Devlet Adamı ve İslam Düşünür 1865-1921*, Türkçesi: Derya Göçer, İstanbul: Everest Yayınları.
- Şıracıyan, Arşavir (2006). *Bir Ermeni Teröristin İtirafı*. Yayına Hazırlayan Dr. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Şimşir, Bilâl N. (1972). *İngiliz Belgeleri ile Sakarya’dan İzmir’e (1921-1922)*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Şimşir, Bilâl N. (1976). *Ege Sorunu Belgeler (1912-1913)*. C.I, Ankara: TTK Yayınları.
- Şimşir, Bilâl N.(1982). *Ege Sorunu Belgeler (1913-1914)*. C.II, Ankara: TTK Yayınları.
- Şimşir, Bilâl N.(2012). *Malta Sürgünleri*. Altıncı Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Terzioğlu, Arslan (2005). “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında İttihat Terakki İleri Gelenlerinin Öldürülmesi ve Ermeni Tehcir Meselesi”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, sayı: 222: 42-52.
- Tevfik, Rıza (1993). *Biraz da Ben Konuşayım*. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tokgöz, Ahmet İhsan (1993). *Matbuat Hatıralarım*. Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Trumpener, Ulrich (1962). “Turkey’s Entry into World War I: An Assessment Of Responsibilities”. *The Journal Of Modern History*, Vol. 34, No 4: 369-380.
- Tunaya, Tarık Zafer (1989). *Türkiye’de Siyasal Partiler*. C.II-III, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, Şerafettin (1991). *Türk Devrim Tarih*. C.I, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türkgeldi, Ali Fuat (1951). *Görüp İştiklerim*. Ankara: TTK Basımevi.
- Uçarol, Rifat (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Uras, Esat (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Vardar, Galip (1960). *İttihat ve Terakki İçinden Dönerler*. Haz. S. Nafiz Tansu, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Wasti, Syed Tanvir (2008). “Said Halim Pasha-Philosopher Prince”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No 1: 85-104.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (1976). *Siyasal Anılar*. İstanbul: İş Bankası Yayınevi.
- Yalman, Ahmed Emin (1970). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*. C.I/II, İstanbul: Yenilik Basımevi.

EKLER

Ek 1: Said Halim Paşa'nın Şehit Edilmesine Dair Roma Sefiri Osman Nizami Bey'in Gönderdiği Telgraf. Bkz. BOA. HR. SYS. Dn. 2469, Gsn. 41, V. 1.

Ek 2: Eski Sadrazamın Öldürülmesi ve Prens Said Halim'in Hayatı Hakkında. Bkz. Times gazetesi, sayı: 42897, 7 Aralık 1921, s. 9.

EX-GRAND VIZIER MURDERED.

PRINCE SAID HALIM'S CAREER.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

MILAN, DEC. 6.

The *Secolo* announces the assassination in Rome to-day of Said Halim, ex-Grand Vizier of Turkey. The ex-Grand Vizier was returning home in a cab at 5.30 in the afternoon, when, at the moment that the cab stopped, a man fired a revolver shot from the house. The bullet struck the Grand Vizier on the forehead and he fell back on his seat. The driver and the Grand Vizier's secretary, seeing that the Grand Vizier was seriously wounded, proceeded to take him to the nearest hospital, but he died on the way.

The driver says that the assailant was a young man, short, with a small moustache, and dressed in black. Soon after the shot was fired the man ran away and the Grand Vizier's secretary pursued and tried to catch him. The secretary, Tewfik Asmi, says that in his opinion the Grand Vizier fell a victim to a political crime, and that he suspects the assassin to be an Armenian.

Ek 4: Said Halim Paşa'nın Roma'da katledilmesi Hakkında. Bkz. Akşam gazetesi, sayı: 1153, 08 Aralık 1921, s. 1.

اقتصاد

روزنامه اقتصادی - شماره ۱۱۵۳ - دوشنبه ۸ آذر ۱۳۰۰

مطبع دارالمطبعات
پادشاهی پادشاهی سلطنت عثمانیه
موسسه - قریب استانبول
تلفون استانبول ۱۲۲۱
پست قریب ۳۹۱

قیمت ماهانه ۱۰۰ پاردر

آب انعامه شرايط
ولایت اهرام سنه ۱۰۰۰ الی لیلی ۱۰۰۰ الی لیلی ۳۰۰ قریب
ملك اهرام سنه ۱۰۰۰ الی لیلی ۱۰۰۰ الی لیلی ۵۰۰ قریب
اللی ۳۰۰ قریب
اعلان اهرام سنه ۱۰۰۰ الی لیلی ۱۰۰۰ الی لیلی ۳۰۰ قریب

هرگز نه اولاده هرگز نه اولاده

آناطولی مخبر مرکز خصوصی تقریفاً ملی:

«انور» قافقاسیا خارجه قاجدی

ایستوبلی ۶ - بطورده انور پاشا و قافقاسی طرفین بر سر حکومت تثبیت ایدلیک
حقیقه کی شایعات اصل و اساسدن عارید. انور و قافقاسی قافقاسیاده کی تعالیاتینک
کندی علیله نتایج تولید ایتک اوزده اولدنی آکامشتر و قافقاس خارجه
فرار ایشلردو.

آناطولی ایله تماسه کلن سفیرلر

ایستوبلی ۶ -

موسو میخائل فرانسه کی
ریاضی آئنده بر افریقا هیئت مرخصه فوق العاده سی صاموسه جیتورق آفریه
کینشدر. ایکی ذالمن مرکب بر بخارا هیئت مرخصه سی آفریه کینک اوزده
ایستوبلی ۶ جینشدر. - بلال

کاکلم قره بکر پاشا

باطوری اشغال ایتسه؟

«ماغارامار» بارملک قائم قره بکر
پاشا تک قریقی طرفنده اشغال ایدلیک کی
خبر وریورد...
جاماداردن: - تورک عائلدن آلهنر
سلطانه نظرآ، آسیا جمهوریتی کیندن تاکیس
ایته اوزده کاکلم قره بکر پاشا فعل کینشدر

سعيد حلیم پاشا روماده قتل ایدلش

«بوسفور» غزیه سی بوسیا کی نسخه سنده
سولک ساعنده رومادن کان بر تقریفاً عطفاً سبق
صدراعظم سعید حلیم پاشا تک قتل ایدلش اولدنی
خبر وریورد. قاتل مجهولدر. قتل صورت
وقوعی حقیقه تفصیلات وریورد.

پارس ۷ و ۸ ت. ۸. - رومادن بیله وریولیک کوره مجهول بر آدم، تورکیمک
اسبق صدراعظمی علی پاشا اولدورمشدر.
[آنا تک نومی: یوزدان اغلب احتمال سعید حلیم پاشادر.]

قافقاسیاده انوره فارسی حرکت خصما

بهاالدین شاکرله برابر کوچوک طلعت و دو قنور ناظمده توقف ایدلدر
قافقاسیاده انوره فارسی شده بر حرکت خصما باشلامشدر. بهاالدین شاکر و دو قنور ناظم
و کوچوک طلعت توقف اولدولردو. خلیل پاشا بیادان فب اولمشدر. انور لیرل روسیه
دو غرور حال فرادددر. «روزنام دوروزان»

قافقاسیا احوالی

قافقاسیا عینک قریق دوروزان دوروه
مرادان آتی تک اولدنی ایرون بوتون
سولماز شوقی برادان تکس اهن
شاهلری هارت قالیو. خارجه قافقاسیا،
تیری حدودی تکلی ایتک ایتک ایتک
اوراده برادان ایمن و قافقاسی و بویک برادان
تعب ایتک اولمشدر. و بویک برادان قافقاس
جهوتی ایتک ایتک ایتک ایتک ایتک
تک ایتک ایتک ایتک ایتک ایتک ایتک
قافقاسیا ایفرق بر ایرون سادوسه مست
وکی، عین زمانه بر حسن سلسلی خانه
سولور. ارمنستان، دهه ایتک بر سلسلی
حدودیه کورک ایتک ایتک ایتک ایتک
هوسه قافقاسی اناطولی شرق حدود
لورده حریف ایتک ایتک ایتک ایتک
شاهلری عسکری قیقه طرفنده قافقاسیا
ایتن سلسلی شکلده قافقاسیا
کی س برل بره و بویک برادان
قافقاسیا اشغال ایتک ایتک ایتک ایتک
اورمنستان سلسلی حکومتی ایتک ایتک ایتک
بویک سلسلی تکلی ایتک ایتک ایتک
بویک سلسلی قافقاسیا حکومتی ایتک ایتک ایتک
اناطولی ایرون او طرفین هر دو طرف سلسلی
بر طرف ایتک ایتک ایتک ایتک ایتک

Ek 5: Said Halim Paşa'nın Katledilmesi Hakkında. Bkz. Yeni Şark gazetesi, sayı: 64, 8
Aralık 1921, s. 1.

پاشا بحری : رؤف احمد
ارادہ نماز : سلطان محمود ترمذی متعلیٰ یکی دارالعلوم قاریہ

تلفون : استنبول ۵۴۷
پستہ فونوسی : ۶۵ * تلفراف آدرس : استنبول «یکترق»

۸ وسیع الاستر ۱۳۴۰
۸ کاون اول ۱۳۲۷-۱۳۲۱

پیشہ

برخی سنہ - نومبر ۶۷ * نسخہ ۱۰۰۰ پلہ
داخل ہون سنہ ۹۰۰ اقل ایلی ۶۰۰ فوج پلہ ۳۱۱
آبہ سرکاری الخراج ایون * ۱۲۰۰ * ۶۰۰ * ۳۰۰

درج اہلہ اورانی اعادہ اہلہ
اعلانہ صدرمندان طولانی مشولیت قبول اہلہ

ساعت	روز	عصر	غروب	عشا	صباح	ظہر
۱۲	۲	۴	۵	۶	۷	۸
۱۳	۳	۵	۶	۷	۸	۹
۱۴	۴	۶	۷	۸	۹	۱۰
۱۵	۵	۷	۸	۹	۱۰	۱۱
۱۶	۶	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲
۱۷	۷	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳
۱۸	۸	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
۱۹	۹	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵
۲۰	۱۰	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶
۲۱	۱۱	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷
۲۲	۱۲	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸
۲۳	۱۳	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹
۲۴	۱۴	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰
۲۵	۱۵	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱
۲۶	۱۶	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲
۲۷	۱۷	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳
۲۸	۱۸	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
۲۹	۱۹	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵
۳۰	۲۰	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶
۳۱	۲۱	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	۲۷

یوم شنبہ ۱۳۴۰

یکترق

یوم شنبہ ۱۳۴۰

غوناريس) یکیدن حرکتی تأخیر ایتدی

یونان مرخصاری بر استقرایش عتدی ایچون چالیشتقه دوام ایدیدورل
برنامه مطرفاتی منتظر آراشده ائتوف معصل گمبرگ شرقه صلحک
تأسس ایدره بجهلی بازقردور .

آته ۷ (د) - (لوزده) ده یونان بیات بیات مرخصند کین تقریباته کوره
(یونانریس) و دیگر بیات اعضای دون رومانه مرک ایدمک ایکن یکیدن هر طریقی تاجیر ایتلوردور .
آته ۷ (د) - یونان بیات مرخصی ، (لوزده) ده استقرایش عتدی مخصوصه کین
تنته دوام ایتکمدور .

آته ۷ (د) - حکومت طرفاری غیرتار یونان مستحکک ای بر صلحه به داخل
اولدین دوزمان ایتکده رده ایدور . یونان بیات مرخصندک بیون قائلطری ایتکده مطبقه ایتد
حسن قبول کوردی حانه دیکر بعض کله نظر ثانی قبول کوردی ایتکمدور . پاکره طرفده
صلحک تأمین و تحریری ایچون عموم شرق مسائله صیسی بر آیتکده موجودیت ایدور کومتر لیکر
عموماً قبول اولوقدور .

یونانستان اردو ایچون ۵۰۰ میلیون تخصیص ایدیدور

یونانستانده ، امرتله قرالی ایدر دیکر احتیاجات صرف ایدک اوزره حربیه خارجه بیون

تراکیاده یونان تضییقاتی

یونانلر ادرده کین مکتبلر مزای برد جهانہ ایلہ قیابورلر

سعید حلیم پاشا قتل ایدلش

یوسفور غزیه سی بوخوصده روماند بر تلفراف کلدیکین یازیور
یوسفور غزیه سی مرک دیکده ادریفی معلومانه عطفاً دویورک : رومانه کلن بر
تقریباته صدر اسس معیر معیر پاشا کین قتل ایدلر کین یلدیر ایدلر . قائل کومرودور .
قائل تصدیقوت بوقردور .

یوسفور صدره امرا ایدر کین قتیقار نظر معیر معیر پاشا مالدره قیل ایدلر کین صلحه
ایتادده اختیار اقامت ایتد ایدر . برسه قصده ادر ادر ایدر دار شهر مزه رسمی معیر
کومرودور .

پارسلد کلن بر تلفراف ایلک خبری تأیید ایدیدور
ایس ۷ (شده) - روماند یلدیر لیکه کوره بر شخص مجهول اسسین صدر اعظم علی
پاشا قتل ایتدور .
(ایلک احوال اسس کین ذات صدر اسسین سعید حلیم پاشا اوله ایتدور .

Ek 7: Said Halim Paşa'nın Katli Teyit Edilmesi Hakkında. Bkz. Peyam-ı Sabah gazetesi, sayı:1082-11012, 9 Aralık 1921, s. 1.

صباح مطبوعه
مراجعت اولدور
تاسون اعاده ایلدور
شماره
۴۱۴

اشترک شرطری
پوسته اجرتی داخل اولمیش حالده
استانبول و ولایتله سنه لکه ۹۵۰۰ آتی آلی ۵۰۰ اوج آلی ۲۶۰ فروش
اجنبی نمکنلره ۱۳۰۰ د ۶۸۰ د ۳۵۰ د

مدير مسئول : اساعیل آصف
تلفراف دنوائی : استانبول پیام - صباح
نسخه ی ۱۰۰ پاره

۱۳۰۰۲۹۴۰۰۰
۱۳۰۰۰۷

زوالی ساعت
طلوع شمس ۷ ۱۴
اوکله ۱۲ ۰۶
ایکیندی ۲ ۲۸
آقشام ۴ ۴۱
یانسو ۶ ۱۹
امسک ۵ ۲۸

سید حلیم پاشا

سعيد حلیم پاشانك قتلی تاید ایتدی

صدرا سبق، برآبایه کزینتیسسی ائشاننده برسوء قصده هدف
وقاتی فراره مرفق اولمشدر

کندیسی تیره ایتمک چالایش کاندور، فقط شومای آشکار و محفوفره، سید حلیم پاشا فلاکت حاضره مزین کمالی باشلی عالی قدرین اولوق تبهت و سئولیتندن قورولماساز، سید حلیم پاشا، حریص شهرت، متکبر، سیاستده قصبه ایصر بر آدم ایدی.

احمدورق، آرق سید حلیم پاشانکه وجودینه احتیاج قالدینی آکلادندن سوکره مقام افتادردن آغش ورینه برینده عینی شیع قابته اوغراوان طلغ کیموش ایدی، نه شایان دقت برنجلی طالعدره، حرب جمعی ائشاننده بو بدیعت مملکتک مقدراتی اداره ایتش بواکی شخص بر موت طبیعی نائل اولماسلرله، غربت ایلرندمه بوله شیع برر قابته اوغراشلردور.

پارس ۷ کانون اول (ت. ۸. ۵) — رومادن اشعار ایلدیرکنه نظر سابق صدراعظم علی پاشا [اغلب احتیال سید حلیم پاشا] جهول بر شخص طرفندن قتل ایلمشدر.

روما ۷ کانون اول (ف. استانبول) — صدرا سبق سید حلیم پاشا [سید حلیم پاشا] پیام صباح [عربه ایله بر کزینی اجرا ایلدیک سید حلیم پاشا، بوندن خبری اولدینی وانور، ملت و جالت تقریرلرینه فرمان اولدینی سولیه وک

موسیو بر بیان

اعیان ومبعوثانده اعتماد قازاندی

پارس ۷ کانون اول (ت. ۸. ۵) — فرانسه مطبوعاتی عالی کونی موسیو بر بیانک مجلس میموکان و ایامنده اعزاز ایلدیک موثقتندن مساعد بر سلاله بحث ایتکده دور.

مجلس اعیانده اون بر رأی مخالفه قارشو ایکوز قونی سکر و مجلس میموثانده ۹۹ رأی مخالفه قارشو ۴۰۰ رأی ایله حکومته بیان ایتاد ایلمشدر.

اوم لیر غزتمسی اعیانده منتقاً حکومته بیان ایتاد و اشدیندن عودت ایدلر ایچون حق بر نکات اولوب بونرک موقع و صلاحیتی حکم ایلدیک قید ایلدیور.

بر ارمنی هییتی

موسیو بر بیان زندده

پارس ۷ کانون اول (ت. ۸. ۵) — باش وکیل موسیو بر بیان بوسباح ارمنی پازلامنتوسه رئیس موسیو (آدرونیان) و هییت مرخصه رئیس موسیو (غابریل نورادونکیان) ی قبول ایتشدر. بولفرانسه قارشو امنیت و اعتبارلی بولمیتندن جمله فرانسه حکومتک تکلیفده کی وطداشترینک امنیت و سلامتی اتمین خصوصده هیچ بر شین احوال ایتیمکندن امین بولمفلرین بیان ایتشدر.

هیت استعمال ایدیلر تأمینات و سوروده ارمنی منجیرینک مطهر اولدقزی مهمانوارلندن دولای مشارالیه عرض اشکر ایتشدر.

روم پطریقی

فرانسه، انکلتراهیه جوانبی کوندردی

فرانسه انکلتراهیک شرقده تأسیس صلحه معطوف هر درلو
تکلیفاتی مساعد بر فکر ایله تدقیق ایلدیک

پارس ۷ کانون اول (ت. ۸. ۵) — خارجه نظارتق آفره ائشانده می خنده لورد کوزونوک نومعهسه و بریلدیک جوانی بازار ایتسی کونی قزنت (سنت اولدر) ه تودیع ایتشدر. جوانیک دوستانه برسان ایله قله آغش اولوب بریتانیاک اعتراضته نقطه نقطه جواب و بریکده و فرانسه حکومتک اول بول شرقده صلح و سکونی تأسیس ایتک ایلنده اولدینی بیان ایلدیکدن سوکره انکلتراک بو مقصد معطوف هر درلو تکلیفاتیک یک مساعد بر فکرله تدقیق ایلدیک جلایه ایلکده دور.

لوندره ۶ (ف. استانبول) — دون فرانسه سفیری فوت دو سنت اولدر لورد کوزونوه موسیو بر بیانک تورک — بونان اختلافه بر منقاین توستلی خنده کی نقطه نظره اشترک و اوج خارجه نظری آردمنده بر قوتقرانس عقیده، دائر اولان تکلیق قبول ایتکده اولدینی تبلیغ ایتشدر.

موسیو بر بیانک شرق حقتده کی بیاناتی

فرانس باش وکیلی ائتلاف خارجه ناظر لریک شرق مسئله سنک حلی
اساساتی تدقیق ایچون یقینده طو پلانجه جملرینی بیان ایتدی

پارس ۷ کانون اول (ا. آ. ۶) — شرق مسئله سنکدن بحث ایدیلر پارس مطبوعاتی موسیو بر بیانک خارجه نظارتنده وقوع بولش اولان بر رسم قبول ائشانده ایتلیک پارس سفیری ایلترانسه ده نام ایتالیان منلیرته ائتلاف حکومتی خارجه ناظر لریک شرق مسئله سنک حلی ایلدیک بیانیسی ایچون ائتلاف نام داخنده برطاق اساسات تحری و تدقیق مقصدله یک یقینده ایتاج ایلدیک جملرینی بیان ایتش اولدینی خبر و بریورلر. پارس غزته لری ائتلاف حکومتلریک حلی ایلدیک بیانیسی بر جوق زماندن بری سوروکده اولان شرق مسئله سنکی تبات اهل آغش اولدقزندن دولای همومینه اظهار ممنونیت ایلدیورلر. اترانسوان غزتمسی بونامدیله فرانسه، ایتالیا و انکلتراک شهبسز تورکلره برافیلر آراسنده برصورت تسویه بولایه موثقی اولاجلرین و شرقه وضعیت تصادیه سی کاملاً حارسفنده اولان وضیت ائمه حاضره ک بوسوزله تبات بولاجلرین نطن ایلدیور.

پارس ۶ (د. ۵) — ایتالیا سفیری ایله فرانسه ده کی ایتالیان قولیسی بر صخلری قبول ایتش

Ek 8: Said Halim Paşa'nın Roma'da Şehit Edilmesi Hakkında. Bkz. Vakit gazetesi, sayı:1436, 9 Aralık 1921, s. 1.

وقت
یومغیزگیزنه

نومبر ۱۴۳۶
طبع دارالمعارف
انتابول تالیفاتی خدیمده حال اولقی پولوشنده
تکون نومبرده : انتابول ۱۱۷۰ و ۷۸۰ - تلگراف آدوسی : انتابول - وک
قرنیه جله اولراق پین هرورک ، اداره اولراق اداره مدبری تاته کوشموریلیدر . امدوسی
قریز ایدیلن اولراق ایچون آدوسی و پولو بر طرف لب ایدیلیدر .

۹ ربیع الآخر ۱۳۴۰ جمعه ۹ کان اول ۱۳۳۶

نسخه ۱۰۰ پاره

باشبیت
آفر شرفانی

سنگی ۲۰۰ ، آبی آبی ۶۰۰ ، اوج آبی ۲۶۰ هرورک .
تاکه امیه ایچون : سنگی ۱۲۰۰ ، آبی آبی ۶۸۰ ، اوج آبی ۲۰۰ هرورک .

اعلان تراثاتی اداره مدبری ایه اولرلا تریلیر ، نقر ایدیلن اعلانلر حل اولاق ایدیکه
مابعد اولماتله ایتا ایذتی رازر بورک عورتلار دولاق سولیت نول ایدیلر .

رئیسنه نك انكیز نو طه سنه جوابی

انكیزلرک شرفه صلح وسکونی تأسیه معلوف هر دولو تکلیفاتی
پک مسامد بر فکرله تدقیقه آمادودر .

۷ کان اول (شهر) - خارجه غازی آخره ایلامامیه خدیم تور کوروت
وریطیک جوان بازار اولقی کون فوت (سنا اولر) - تورج ایشیدر - جوان ک
ولماتله اولاق اورون برتیا کله اعراضانه غلط نطق جوان وریمکده وروانه سکوتک
شیرمه صلح وسکونی تأسیه ایتکه امدنده اولقی بیاب ایلانکون مرکز . انکارلا
سولوف هر دولو تکلیفاته کک مسامد بر فکرله تدقیقه ایلمکده اولاق ایدیلیدر .

بو یوک ملت مجلسنده مسئولیت مسئله سو

هیئت وکیله ارکان دیشلرک مجلسن آتاقی ایه معلوب حاصل
اولاچینه قائلیدر .

بو یوک ملت مجلسنده هیئت وکیلک سولوت
وریطیک اعراضانه اولراق سنگی ، غازی
پیکر ایتا برقی دوشمه وکی ایتک
بورک ملت مجلسن ایتک
غیر حوزتک برل ایدیلر کک
ایلمکده اولاق ایدیلر .

صدر اسبق سعید حلیم پاشا روماده شهید ایدلدی

عثمانه نظامی باشا روماده باب عالی بکن برتلفر افنامه نظر آقائل فرار و مرفوع اولمشدر

دول صباح انکشار ایلن (سولوت)
قرنیه اولقی کجه کچ وقت کلن بر حرم
عصفا صدر اسبق سعید حلیم پاشاک
قتل ایلمکده بوزیوروی . و حوزتک
شایع اولوقه اولاق غازی
قطب با آخره کلن معلومک ایتک
مع التأسف تاید ایشیدر . (ت)
آزادک بکس طرفیه رومان آتسی
برتلفر افنامه سعید حلیم پاشاک
اوغرادیه ویم برلسان ایه
جلده روما تکی غازی غازی ایتک
برتلفر افنامه اسبق صدر اسبق
قنیه روسورده انشار ایلمیوروی .
سعید حلیم پاشاک کیک طرفدن وه
سوزورده اولر برکی هنوز معلوم
باب عالی کلن تلفر افنامه
دولت ایلمیوروی بکیریکده . مع
بوسوقه سکده سوک رومانلر
دیگر سو قصدلرله علاقه دار اولما
عشیدر .

سعید حلیم پاشا اصلاً مصرلیله . محمد
علی پاشا اجماعده . اعلان
متعاقب بک کوی داره . سی
بولوشن ایلانکون ایلانکون
عمومی کات عمومیکله
عمود شوک پاشا قنیه
درعهده ایشیدر . مرحوم
شایدی اوزوریه مقام
توض ایدش ۳۳۳ سنه
عاطفه ایشیدر . حرکت
ایستفا ایدرک موقی
ایشیدر .
سعید حلیم پاشا عرب
دیگر رفیقینک شتی
رجمه ایلر رجمه
رجمه ایلر رجمه

ایتالیانک توسطنی ایستورلر

(غورلیس) ایتالیا خارجه نظارتک مداخلهستی طلب ایش
۷ (پارسی) - روماده کلن
توسط ایلر ایتالیا
طریق انتخابی دون یاپیلدی

کچ وه قدر دوام
تیزلیست اولان سابق
بکیریک وه قدر دوام
تیزلیست اولان سابق

دوایک سطره عمریسی

دوایک سطره عمریسی
دوایک سطره عمریسی
دوایک سطره عمریسی

عمر حلیم پاشا

نادره قان نظر نامی

Ek 13: Said Halim Paşa'nın İstanbul'daki Cenaze Merasimi Hakkında. Bkz. Anadolu'da Yenigün gazetesi, sayı: 791-404, 31 Ocak 1922, s. 1.

Ek 15: Said Halim Paşa'nın Cenazesi Vapurdan Çıkarılırken. Bkz. Vakit gazetesi, sayı: 1486, 30 Ocak 1922, s. 1.

Ek 18: Said Halim Paşa'nın Naaşı Anma Töreni İle Mezara Getirilirken. Bkz. Milli Nevsal (1338), Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1922, s. 243.

Ek 19: Said Halim Paşa'nın Cenazesi Bâbîâli Önünden Geçerken. Bkz. Vakit gazetesi, sayı: 1486, 30 Ocak 1922, s. 1 ve Yeni Şark gazetesi, sayı:120, 30 Ocak 1922, s. 1.

Ek 20: Said Halim Paşa'nın Tabutu Musalla Taşında. Bkz. Vakit gazetesi, sayı: 1486, 30 Ocak 1922, s. 1 ve Yeni Şark gazetesi, sayı:120, 30 Ocak 1922, s. 1.

Ek 22: Said Halim Paşa'nın Cenaze Merasimi Hakkında. Bkz. Tevhid-i Efkâr gazetesi, sayı: 231-3259, 30 Ocak 1922, s. 1.

Ek 23: Said Halim Paşa'nın Kabristanı

Ek 24: Said Halim Paşa'nın Piazza Galeno Civarında Via Bartolomeo Ve Via Eustachio Sokağı'nın Köşesinde 18 Numaralı Evin Önünde Uğradığı Suikastın Yeri. Bkz. Google Earth (Erişim Tarihi 23 Temmuz 2018 Saat 14.00).

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı: Hasan AKSU

Doğum Tarihi: 08.07.1985

Doğum Yeri: Adıyaman

Eğitim Durumu: 2013- 2018 **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Yüksek Lisans Eğitimi.**

2009 - 2013 **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Tarih Lisans Eğitimi.**

2008–2009 **Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisans Öncesi İngilizce Hazırlık.**

2001–2005 **Atatürk Lisesi (Adıyaman)**

1993–2001 **Karahöyük Köyü İlköğretim Okulu (Adıyaman)**

Yabancı Diller: **İngilizce**